

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών :

ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μορφές Ρατσισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου:

Σχέσεις Γηγενών – Προσφύγων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΕΥΑ ΠΙΤΣΑ

A.M. 7112M010

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής: κ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ Διαμάντω
κ. ΚΟΡΜΑ Ελένη (επιβλέπουσα)
κ. ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ Σταύρος

ΑΘΗΝΑ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2015

Copyright © Εύα Πιτσά, 2015.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου.

Στην μνήμη της
αγαπημένης μου δασκάλας,
Κορίνας Χρυσάκη

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της ολοκλήρωσης του μεταπτυχιακού προγράμματος «Νομικός Πολιτισμός: Ιδιωτικό και Δημόσιο Δίκαιο», στο τμήμα της Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου, κατά το έτος 2015.

Θα ήθελα αρχικά, να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο στην επιτυχή εκπόνηση αυτής της διπλωματικής. Η ολοκλήρωση της οποίας, θα ήταν αδύνατη χωρίς την πολύτιμη υποστήριξη τους. Για το λόγο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω ξεχωριστά, ορισμένα πρόσωπα.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Κα Λένα Κορμά, για την επίβλεψη αυτής της διπλωματικής, χωρίς την στήριξη της οποίας δεν θα μπορούσε να εξαχθεί αυτό το αποτέλεσμα. Θα ήθελα επίσης, να εκφράσω ένα βαθύ ευχαριστώ και στον καθηγητή μου, Κο Σταύρο Περεντίδη, ο οποίος από την πρώτη στιγμή με πίστεψε και με υποστήριξε. Έπειτα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές της Δημόσιας Διοίκησης, τόσο του προπτυχιακού όσο και του μεταπτυχιακού, που με καθοδήγησαν και ήταν δίπλα μου με τις συμβουλές τους, όποτε τους χρειάστηκα.

Στο σημείο αυτό, θέλω να αναφερθώ στους ανθρώπους που ήταν δίπλα μου και δεν ανήκουν στο στενό ακαδημαϊκό περιβάλλον. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους και τις φίλες που απέκτησα κατά τη διάρκεια των φοιτητικών χρόνων, με τους οποίους μοιράστηκα νέες εμπειρίες ζωής. Την σχολική μου παρέα, για την υπομονή που επέδειξε όλους αυτούς τους μήνες και για την αμέριστη συμπαράστασή τους που μου επέδειξαν στις δύσκολες στιγμές. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου. Τους γονείς μου, την αδελφή μου και τους παππούδες μου, γιατί χωρίς την πίστη τους δεν θα μπορούσα να πραγματοποιήσω τους στόχους μου και στους οποίους οφείλω τη διαδρομή των σπουδών μου.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2015

ΜΟΡΦΕΣ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ:
ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΗΓΕΝΩΝ – ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Ο άνθρωπος προχωράει και εξελίσσεται.

Πάντα προχωράει όσες καταστροφές και αν γίνουν, όσοι άνθρωποι και να χαθούν και συνεχίζει.. Αναδύεται μέσα από τις ίδιες του τις στάχτες, καταφέρνει να επιβιώσει και έτσι, συνεχίζει να πορεύεται..

Οι μνήμες όμως, δεν σβήνουν. Μένουν και πρέπει να μένουν και να ακούγονται. Να ακούγονται, για να μην χαθούν.. Οι νέοι οφείλουν να μάθουν και οι παλιοί οφείλουν να τους διδάξουν..

Γιατί, αυτή είναι η φύση του ανθρώπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
Α΄ ΜΕΡΟΣ.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι.....	9
Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή	
1.1 Η περίοδος πριν την Καταστροφή.....	9
1.2 Η Μικρασιατική Εκστρατεία.....	16
1.3 Η Καταστροφή και η άφιξη των προσφύγων	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ.....	23
Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922	
2.1 Η άφιξη των προσφύγων	23
2.2 Πρώτες μορφές αρωγής.....	27
2.3 Μορφές εγκατάστασης και αποκατάστασης	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	40
Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	
3.1 Η Ελληνική Κοινωνία στον Μεσοπόλεμο.....	40
3.2 Το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης.....	43
3.3 Η ανάγκη αφομοίωσης των προσφύγων.....	45
Β΄ ΜΕΡΟΣ	47
ΕΙΣΑΓΩΓΗ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ.....	48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι.....	51
Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	
1.1 Το υπόβαθρο που ευνόησε την εμφάνιση στερεοτύπων	51
1.2 Οι πρόσφυγες ως απειλή στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	55
1.3 Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία παρά τις αντιπαραθέσεις	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ.....	61

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων	
2.1 Η Πολιτική Διάσταση της Κόντρας	61
2.2 Ο Οικονομικός παράγοντας της Αντιπαράθεσης	67
2.3 Το Πολιτισμικό Πλαίσιο της Ρήξης	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	76
Η χρήση στερεότυπων εκφράσεων	
3.1 Ο «Ξένος»	76
3.2 «Πρό-σφιγγες»	79
3.3. Η «Σμυρνιά».....	81
3.4 Η στάση των Προσφύγων απέναντι στην εχθρότητα των Γηγενών	84
Αντί Επιλόγου	88
Ι. ΠΗΓΕΣ	91
ΙΙ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	92
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	99

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρηθεί η ανάδειξη μιας πτυχής της ιστορίας, της οποίας οι προεκτάσεις στιγματίσαν για πολλές δεκαετίες την ελληνική κοινωνία. Μπορεί το φαινόμενο των ρατσιστικών συμπεριφορών να πλήττει την σύγχρονη κοινωνία, ωστόσο δεν αποτελεί ένα καινούργιο πρόβλημα. Όπως θα αναδειχθεί κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης έρευνας, το ζήτημα είναι διαχρονικό και ταλανίζει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τις κοινωνίες σε παγκόσμια κλίμακα.

Όπως έχει παρατηρηθεί, μία κοινωνία που έχει να αντιμετωπίσει πολλά ζητήματα, ιδίως σε μια ταραγμένη περίοδο, μπορεί να εμφανίσει στις τάξεις της αποκλίνουσες συμπεριφορές. Συνήθως αυτό παρατηρείται, όταν οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις εμφανίζονται σε ένα κράτος. Σε μια τέτοια περίοδο λοιπόν, όπου όλα είναι ρευστά, οι πολίτες του κράτους αντιδρούν, νιώθουν προδομένοι και προβληματίζονται. Τότε, επέρχεται ο κίνδυνος να διχαστεί η κοινωνία, να διασπαστεί το κοινωνικό σύνολο και να αναδυθεί μια καινούργια προβληματική που έχει να κάνει πλέον με μία κρίση αξιών. Αυτά τα καίρια ζητήματα θα αναδυθούν στην συνέχεια, κυρίως στο δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής, εγείροντας τον προβληματισμό για το που βρίσκουν πρόσφορο έδαφος οι ρατσιστικές ιδεολογίες και πως αναπτύσσονται.

Στο πρώτο μέρος, θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο πολιτικοοικονομικό πλαίσιο της εποχής προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα το φαινόμενο αυτό. Αρχικά, θα παρουσιαστεί η ελληνική κοινωνία κατά τα κρίσιμα χρόνια της Καταστροφής. Εν συντομία, θα αναφερθούν τα γεγονότα που προηγήθηκαν και που τελικά συνέβαλαν στην ήττα της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Λόγος επίσης, θα γίνει για τον Εθνικό Διχασμό που εμφανίστηκε και προκάλεσε την βαθιά ρήξη στην ελληνική κοινωνία. Το χάσμα αυτό αποτέλεσε μια πληγή, που όπως θα αποδειχθεί με την άφιξη των προσφύγων, αυτό εντάθηκε.

Στην συνέχεια, αφού έχει αναπτυχθεί το γενικό πλαίσιο της εποχής, το ζήτημα της άφιξης των προσφύγων θα μονοπωλήσει το ενδιαφέρον. Τα προβλήματα που προκλήθηκαν με την έλευσή τους και οι ανάγκες που αναπτύχθηκαν μεταθέτουν το ενδιαφέρον μας στην ελληνική κοινωνία και στους κρατικούς μηχανισμούς στήριξης. Οι νέοι θεσμικοί μηχανισμοί, η αντίδραση της πολιτείας στον τεράστιο όγκο

προσφύγων που κατέφθασε και οι μορφές αποκατάστασης που προωθήθηκαν, αποτελούν κάποιες από τις θεματικές που θα αναλυθούν εκτενέστερα.

Στο δεύτερο μέρος, θα τεθεί στο μικροσκόπιο το κυρίως ζήτημα που αναδείχθηκε με την έλευση των προσφύγων, το ζήτημα της ενσωμάτωσης. Αυτό αποτέλεσε και το μεγάλο στοίχημα της ελληνικής πολιτείας. Η ανάγκη αφομοίωσης υπήρξε επιτακτική, όμως, αυτό κατέστη αρκετά δύσκολο και σημειώθηκε αρκετά χρόνια αργότερα. Οι λόγοι βρίσκουν αντίκρισμα στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο της περιόδου εκείνης. Οι πρόσφυγες θεωρήθηκαν ξένο σώμα για την ελληνική κοινωνία, παίρνοντας την μορφή μιας γενικευμένης απειλής για τον γηγενή πληθυσμό. Η διάσταση της κόντρας μεταξύ γηγενών και προσφύγων αναπτύχθηκε σε όλους τους τομείς της κοινωνίας και πολλά από τα περιστατικά που θα αναφερθούν αποτυπώνουν την κατάσταση φόβου και εχθρότητας που είχε εδραιωθεί τότε. Η χρήση άλλωστε στερεότυπων εκφράσεων το αποδεικνύουν αυτό.

Η μελέτη, λοιπόν, τοποθετεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μία πτυχή της ιστορίας μας, η οποία είχε όμως βαθύτερες διαστάσεις. Ουσιαστικά, μέσα από αυτήν την μελέτη αναδύονται τα αίτια που δημιουργούν την εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών και συγκρούσεων μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων. Ο φόβος μια κοινωνικής ομάδας ότι απειλείται από μια άλλη, μπορεί να τροφοδοτήσει άσχημα συναισθήματα, τα οποία στη συνέχεια μετατρέπονται σε βίαιες συγκρούσεις. Αυτό είναι που συνέβη και στην ελληνική κοινωνία.

Δύο πληθυσμιακές ομάδες ταλαιπωρημένες και κουρασμένες από τα βιώματά τους, οι γηγενείς και οι πρόσφυγες έπρεπε να βρουν τρόπο να συνυπάρξουν. Οι πρώτοι θεώρησαν ότι τα μέχρι τώρα κεκτημένα τους είχαν αρχίσει να απειλούνται, ενώ και οι δεύτεροι αδυνατούσαν να κατανοήσουν την νέα καθημερινότητα. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και το γεγονός ότι μέχρι να τεθεί τελεσίδικα το ζήτημα της παραμονής ή όχι, οι πρόσφυγες θεωρούσαν πως παρέμεναν προσωρινά και δεν επιδίωκαν κάτι μονιμότερο. Όλα όμως δυσκόλεψαν με την οριστική ανταλλαγή των πληθυσμών και την μόνιμη πλέον εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο. Μία περίοδος έντονων συγκρούσεων, αμφισβητήσεων και πολλές φορές και εγκλημάτων ξεκίνησε και συνέθεσε το τοπίο της κοινωνίας εκείνης, για πολλά χρόνια.

Η παρουσίαση αυτής όμως, δεν αποτελεί μια καθαρά ιστορική προσέγγιση, αλλά γίνεται μια προσπάθεια διεπιστημονικής προσέγγισης. Από την μία πλευρά όντως, μελετάται μία πτυχή της ιστορίας μας, η οποία όμως, καθόρισε την ιστορική, την πολιτική, την οικονομική και την πολιτισμική διάσταση της χώρας. Δηλαδή, καθόρισε την ίδια την υπόσταση της κοινωνίας. Η έλευση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία σηματοδότησε μία καινούργια αρχή. Η ενσωμάτωσή τους δεν υπήρξε εύκολη και το γεγονός αυτό μαζί με όλες τους τις εκφάνσεις είναι που θα παρουσιαστεί σε αυτήν την μελέτη.

Πλέον, το επίτευγμα της ενσωμάτωσης εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στο ελληνικό κράτος θεωρείται κατόρθωμα, παρά τις παράπλευρες απώλειες που υπήρξαν. Η ελληνική κοινωνία φάνηκε πως κέρδισε εκείνο το στοίχημα. Όμως, το ζήτημα της ανάπτυξης τέτοιων συμπεριφορών είναι κάτι δεν αντιμετωπίζεται μια φορά και τελειώνει. Ο κίνδυνος πάντα ελλοχεύει και σε καταστάσεις κρίσιμες είναι πολύ πιθανό να επανεμφανιστεί, όπως συνέβη και στην σημερινή κοινωνία. Η περιθωριοποίηση των νέων ομάδων που καταφθάνουν, μπορούν να δημιουργήσουν παράλογες καταστάσεις. Για το λόγο αυτό, χρειάζεται συνεχής επαγρύπνηση με σκοπό να καταστέλλονται οι βίαιες και ρατσιστικές συμπεριφορές.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

*Μόνο αφού έχουμε χάσει τα πάντα,
είμαστε ικανοί να κάνουμε τα πάντα.*

Chuck Palahniuk

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται μια σύντομη ιστορική αναδρομή προκειμένου να γίνει κατανοητό το πλαίσιο της εποχής εκείνης. Αρχικά, στο επίκεντρο βρίσκεται η κρίσιμη δεκαετία πριν την Καταστροφή. Τα χρόνια αυτά στιγματίστηκαν από μια σειρά πολεμικών συγκρούσεων τόσο στην βαλκανική χερσόνησο όσο και στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο. Η Ελλάδα τότε, ως η νέα αναπτυσσόμενη δύναμη στο Ανατολικό Αιγαίο έλαβε μέρος, κερδίζοντας και εκείνη σημαντική μερίδα του λέοντος στον γεωγραφικό χάρτη της περιοχής.

Ωστόσο, οι επιτυχίες της δεν ήρθαν χωρίς απώλειες. Το ελληνικό κράτος εκτός από τις ανθρώπινες απώλειες, είχε να αντιμετωπίσει και έναν Διχασμό που λάμβανε χώρα στο εσωτερικό της κοινωνίας του. Τα δυο κύρια πρόσωπα της εποχής ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο Βενιζέλος από την στιγμή που ήρθαν σε ανοιχτή σύγκρουση, δίχασαν τον ελληνικό λαό και από τότε άνοιξε μια μελανή σελίδα στην σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η εσωτερική αυτή διαμάχη εντάθηκε με αποκορύφωμα την Εκστρατεία στην Μικρά Ασία και την κατάληξή της.

Η Καταστροφή εκτός από την ταπεινωτική ήττα και το οριστικό τέλος του οράματος της *Μεγάλης Ιδέας* δημιούργησε νέα ζητήματα στην ελληνική πολιτεία. Η άφιξη των προσφύγων σηματοδότησε νέους τριγμούς, στην, ήδη, ταλαιπωρημένη κοινωνία. Το ελληνικό κράτος ήρθε αντιμέτωπο με πρωτοφανή αριθμό αφιχθέντων και καλούμενο να αντιμετωπίσει όσο το δυνατόν συντομότερα και αποτελεσματικότερα τα νέα φλέγοντα θέματα, αναγκάστηκε σε αναδιαρθρώσεις του υπάρχοντος συστήματος.

Το κατά πόσο ήταν έτοιμο το κράτος να δεχθεί αυτό το πολυάριθμο κύμα προσφύγων θα εξαχθεί από τα ακόλουθα κεφάλαια. Το βέβαιο είναι πως η ανάγκη αφομοίωσης τους κρίθηκε επιτακτική. Παρόλα αυτά, δεν επετεύχθη ανεμπόδιστα. Οι θεσμικοί φορείς έπρεπε να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα, τα οποία όμως επηρέαζαν τα κεκτημένα των γηγενών. Το γεγονός αυτό, από μόνο του εγείρει νέους προβληματισμούς, οι οποίοι από ό,τι φάνηκε αναδείχθηκαν στην κοινωνία.

Ως επακόλουθο ήταν να τεθεί το ζήτημα της ομαλής ένταξής τους στην κοινωνία, το οποίο θα αναλυθεί εκτενέστερα στο δεύτερο μέρος. Στο πρώτο, η προσέγγιση που θα γίνει θα είναι από την πλευρά της πολιτείας. Θα παρουσιαστεί ο τρόπος με τον οποίον δόθηκαν οι πρώτες μορφές αρωγής με σκοπό την επιτυχημένη εγκατάστασή τους. Το ελληνικό κράτος, ωστόσο, αντιλαμβανόμενο ότι μία εγκατάσταση χωρίς να λυθεί το ζήτημα της αποκατάστασης τους δεν θα επίλυε το πρόβλημα που είχε αρχίσει να διαφαίνεται, επέστησε την προσοχή του και σε αυτό. Η αρχική αντίδραση της πολιτείας φάνηκε πως αποσκοπούσε σε μια όσο το δυνατόν συντομότερη αποκατάσταση με σκοπό και την αφομοίωση τους. Εντούτοις, όμως, η αποτροπή του κινδύνου της σύγκρουσης μεταξύ των δύο διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων φάνταζε αναπόφευκτη.

Αυτή είναι και η προβληματική που θα αναπτυχθεί στη συνέχεια. Κεντρικός πυλώνας θα είναι η εμφάνιση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, με την συνοδεία, όμως, του πολιτικοοικονομικού υπόβαθρου που επικρατούσε κατά την περίοδο της άφιξής τους. Η σημασία του να κατανοηθεί ο κοινωνικός παράγοντας, κρίνεται καθοριστική, προκειμένου να γίνει αντιληπτός ο λόγος που δεν τους υποδέχτηκαν φιλικά. Επομένως, στο πρώτο μέρος θα εισαχθούμε στις εξελίξεις της εποχής, θα κατανοήσουμε τι επικρατούσε και θα γίνουν κατανοητοί οι λόγοι για τις κοινωνικές διαστάσεις που πήρε το ζήτημα της ένταξής των προσφύγων, καθώς και οι έριδες που δημιουργήθηκαν μεταξύ των δυο επίμαχων πληθυσμιακών ομάδων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

1.1 Η περίοδος πριν την Καταστροφή

Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922) και η μετέπειτα Καταστροφή, ακόμη και σήμερα προκαλούν έντονα συναισθήματα στον ελληνικό λαό. Η προσπάθεια υλοποίησης του οράματος της *Μεγάλης Ιδέας*, και ο δραματικός επίλογος, με αποκορύφωση την Μικρασιατική Καταστροφή και τον ξεριζωμό εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων από τις πατρογονικές τους εστίες είναι ένα ζήτημα που προκαλεί το κοινό αίσθημα. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, αν αναλογιστούμε ότι το ένα τρίτο του σημερινού πληθυσμού έχει ρίζες από την πρώην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹ Προτού, όμως, αναφερθούμε στην εκστρατεία, την κατάληξη της και το αντίκτυπο που είχε το γεγονός αυτό στην ελληνική κοινωνία, κρίνεται δόκιμο να γίνει μία σύντομη αναφορά στο τι προηγήθηκε προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητό το ιστορικό πλαίσιο της συγκεκριμένης περιόδου.

Πολύ πριν ξεκινήσει η ελληνική εκστρατεία στην Μικρά Ασία, το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας* είχε αρχίσει να εξαπλώνεται. Παρόλο που υπάρχει μια γενική αντίληψη ότι η *Μεγάλη Ιδέα* είχε αναπτυχθεί νωρίτερα, ο πρώτος που ανέφερε επίσημα τον όρο αυτόν θεωρείται ότι ήταν ο Ιωάννης Κωλέττης, στην αγόρευση του στην Α΄ Εθνοσυνέλευση του 1844.² Κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η ερμηνεία της *Μεγάλης Ιδέας* θα γνωρίσει τρεις διαδοχικές φάσεις.³ Στην πρώτη φάση, η Κωνσταντινούπολη παραμένει το εθνικό κέντρο, με κυρίαρχο όραμα την Ανατολική ή Ελληνική Αυτοκρατορία. Στη δεύτερη, η οποία επισημοποιείται με την Έλευση του

¹ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2003, σελ. 12.

² Η πρώτη επίσημη αναφορά του όρου της *Μεγάλης Ιδέας* ειπώθηκε στην ομιλία του Ιωάννη Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση για το σύνταγμα στις 14 Ιανουαρίου του 1844, με αφορμή το άρθρο που σχετιζόταν με το ποιός θα χαρακτηριζόταν Έλληνας πολίτης. Αναφέρθηκε πως δεν θα έπρεπε να γίνεται διάκριση ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες Έλληνες αλλά πως θα έπρεπε όλοι οι Έλληνες να είναι ενωμένοι, αναφερόμενος και των αλύτρωτων περιοχών.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Επαμεινώνδας, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού 1832-1892*, Αθήνα, Ιγγλέση, 1892, σελ. 494-500.

CLOGG Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770 – 2000*, Αθήνα, Κάτοπτρο, 2003^{2η}, σελ. 67.

³ SMITH Michael Llewellyn, *Το Όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919 – 1922*, μετάφραση ΚΑΣΔΑΛΓΗ Λίνα, Αθηνά, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002, σελ. 37 – 38.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

Γεωργίου και την Ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος, κέντρο είναι πια η Αθήνα και στόχος η επέκταση των ελληνικών συνόρων. Τέλος, στην τρίτη φάση, γύρω στα 1870, με τη συνειδητοποίηση της αλλαγής της θέσης της ομογένειας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, επιχειρείται συμβιβασμός των δύο κέντρων, πίσω από το σχήμα του ελληνοθωμανισμού.⁴

Στην αρχή του 20^{ου} αιώνα, επικράτησε η τάση ότι η άσχημη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί μπορούσε να διορθωθεί μέσα από την ύπαρξη ενός σύγχρονου εθνικού κράτους, υποστηρικτής της οποίας ήταν και ο Ελευθέριος Βενιζέλος.⁵ Το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας*, λοιπόν, έφτασε να είχε σκοπό να ολοκληρώσει αυτό που ξεκίνησε με την επανάσταση του 1821, την απελευθέρωση των ελληνικών περιοχών και την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος.⁶ Οι συνθήκες εκείνης της περιόδου έδειχναν να ευνοούν την υλοποίηση μιας τέτοιας εκστρατείας, η οποία θα λάμβανε χώρα τα επόμενα χρόνια.

Πριν φτάσουμε, όμως, σε αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει αναφορά στα διεθνή δρώμενα της εποχής, διότι τα συγκεκριμένα γεγονότα είναι άρρηκτα συνυφασμένα με τα όσα επακολούθησαν στην Μικρά Ασία. Μία δεκαετία πριν την Καταστροφή, η Ευρώπη και τα Βαλκάνια βρίσκονταν σε πολιτικό αναβρασμό, τα διεθνή συμφέροντα συγκρούονταν και η γηραιά ήπειρος θύμιζε ένα καζάνι έτοιμο να εκραγεί. Αποτέλεσμα αυτού του αναβρασμού ήταν να ξεσπάσει η πρώτη σύγκρουση στην περιοχή των Βαλκανίων. Οι δυο Βαλκανικοί πόλεμοι του 1912 και 1913, αποτελούν σημαντικό πλήγμα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁷ Για την Ελλάδα τα αποτελέσματα των Βαλκανικών Πολέμων, παρά τις εσωτερικές συγκρούσεις που

⁴ ΣΚΟΠΕΤΕΑ Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, 1988, σελ.269-270.

ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., «Της Μεγάλης Τακτής Ιδέα. Σχεδιάγραμμα φιλολογικό», ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γεώργιος Β. – ΚΩΣΤΗΣ Κώστας (εισ. – επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Σάκουλας, 1991, σελ. 15-58.

⁵ ΑΜΑΝΑΤΙΔΗΣ Κ., «Η Μεγάλη Ιδέα και ο Ελευθέριος Βενιζέλος», <http://neoskopos.com/news/el/node/6226>, (τελευταία πρόσβαση 5/10/2014).

⁶ ΝΕΡΑΤΖΗΣ Χρήστος, *Το Έπος της Μικρασίας 1919-1922*, τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Τζιαμπίρης/Πυραμίδα, 2006, σελ.15.

⁷ Οι συμμαχίες (Σερβία, Μαυροβούνιο, Ελλάδα, Βουλγαρία) που δημιουργήθηκαν κατά των Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο (1912), για την αντιμετώπιση του κοινού εχθρού συγκεκριμένα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν είχαν σταθερά θεμέλια. Αποτέλεσμα ήταν το 1913 να υπάρξει και δεύτερη πολεμική σύγκρουση, με ηττημένο αυτήν την φορά το κράτος της Βουλγαρίας.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

εμφανίστηκαν, υπήρξαν θετικά. Με σχετικά μικρές απώλειες⁸, κατάφερε να διευρύνει το γεωγραφικό της πλάτος και να αυξήσει τα σύνορά της. Σημαντικό θεωρείται το γεγονός ότι η έκταση της με το τέλος των Βαλκανικών έφτασε κατά περίπου 70%, ενώ και αν και ανομοιογενής ο πληθυσμός της, αυξήθηκε γύρω στα 2.000.000., υπολογίζοντας, έτσι, περίπου 4.800.000 κατοίκους.⁹ Η Ελλάδα μετά το τέλος των συγκρούσεων αναδείχθηκε σε μία νέα υπολογίσιμη δύναμη στην ανατολική μεσόγειο. Όμως, λόγω της ενσωμάτωσης των νέων εδαφών νέα προβλήματα έκαναν την εμφάνισή τους. Οι τόσο διαφορετικά εθνοτικοί πληθυσμοί και η έντονη εσωτερική πολιτική σύγκρουση που θα επακολουθούσε θα έφερνε στην επιφάνεια προβλήματα, τα οποία θα γίνονταν εντονότερα με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η επόμενη, λοιπόν, σύγκρουση στην γηραιά ήπειρο δεν άργησε να φανεί. Με τις διαστάσεις της, αυτήν την φορά, να παίρνουν παγκόσμιο χαρακτήρα. Η διεθνής ανασφάλεια που εντεινόταν γενικά, η διπλωματική αστάθεια, η εμφάνιση του έντονου εθνικισμού, οι φιλοδοξίες των Μεγάλων Δυνάμεων¹⁰ της εποχής και οι έντονοι διεθνείς ανταγωνισμοί συνιστούσαν απειλή για την ήδη κλονισμένη ειρήνη.¹¹ Αποτέλεσμα ήταν να επέλθει μια γενικευμένη σύρραξη με μοιραία αποτελέσματα για όσους συμμετείχαν και πρωτόγνωρα για τα δεδομένα της εποχής.

Με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου παρατηρήθηκαν και οι πρώτοι διωγμοί ελληνικών πληθυσμών από την Αν. Θράκη και την Δυτική Μικρά Ασία. Με το πρόσχημα των μεταναστεύσεων μουσουλμάνων από τα Βαλκανικά εδάφη, σε συνδυασμό με την επικείμενη είσοδο της Τουρκίας στην σύρραξη άρχισε μια μεθοδευμένη δίωξη των μειονοτήτων και δη των Ελλήνων και των Αρμενίων.¹² Ωστόσο, τα παραπάνω αποτέλεσαν την αφορμή, καθώς τα αίτια ήταν βαθύτερα από εκείνα που παρουσιάζονταν. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με την

⁸ Είναι χαρακτηριστικό πως σε ένα στράτευμα 120.000-140.000 ανδρών, οι απώλειες ανήλθαν στους 2500 (500 από ασθένειες και 2000 από τραυματισμό).

⁸ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γεώργιος, «Οι Πόλεμοι», ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χρ.(επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα – Οι απαρχές 1900 - 1922*, Α' Τόμος, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σελ.173.

⁹ CLOGG R., ό.π.σελ.107.

¹⁰ Ο ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων στην Ευρώπη, Γερμανία- Γαλλία- Ρωσία- Ιταλία- Αυστροουγγαρία και Βρετανία, αφορούσαν θέματα ισχύος, οικονομίας και ασφάλειας.

¹¹ BURNS Edward McNall, *Ευρωπαϊκή Ιστορία: Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2006^{4η}, σελ. 789-799.

¹² ΚΟΝΤΑΡΑΣ Θεοδωρής, «Ο Πρώτος Διωγμός (1913-1918) Το κίνημα των Νεότουρκων μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους», 1997, <http://mikrasiatis.gr>, (τελευταία πρόσβαση: 25/10/2014).

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

σταδιακά εδαφική συρρίκνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, άρχισε να ενισχύεται ο τούρκικος εθνικισμός και η εχθρότητα απέναντι στις μειονότητες.¹³

Με διαφορετικά λόγια, παρατηρείται μια προσπάθεια εθνικής ομογενοποίησης της Αυτοκρατορίας. Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων του 1908, και ειδικότερα μετά το 1910, η πολιτική τους αντανάκλα την επιθυμία να εκσυγχρονίσουν την χώρα και να εξασφαλίσουν την εθνική τους ανεξαρτησία, βάζοντας έτσι τέλος στον έλεγχο των Μεγάλων Δυνάμεων. Έλεγχος, ο οποίος επιτρεπόταν από την ύπαρξη των χριστιανικών μειονοτήτων και των διομολογήσεων.¹⁴

Η ανθελληνική εκστρατεία στον τούρκικο τύπο την εποχή εκείνη και η καταπίεση των Ελλήνων με οποιαδήποτε μορφή, προκάλεσε ένα κύμα φυγής προς τον ελλαδικό χώρο.¹⁵ Μετά τις καταγγελίες για τον διωγμό που υπέστησαν οι Έλληνες, οι όποιες προσπάθειες για να έρθουν σε επαφή τα δύο κράτη με σκοπό να ληφθεί μια απόφαση ανταλλαγής πληθυσμών, σταμάτησε με την είσοδο της Τουρκίας στο πόλεμο. Παρά το γεγονός ότι είχε συσταθεί μια αρμόδια επιτροπή γι' αυτό ακριβώς το λόγο, τελικά δεν λειτούργησε όπως αρχικά είχε προγραμματιστεί. Αυτό ήταν και το πρώτο κύμα διώξεων, το οποίο συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Με το πέρας του πολέμου το 1918, οι εκδιωγμένοι κατάφεραν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Αυτό επετεύχθη με την επιχείρηση παλιννόστησης που οργάνωσε το κράτος συνθηκολογώντας με την Τουρκία. Ωστόσο, όπως αποδείχτηκε με την ιστορική συνέχεια, η επιστροφή ήταν προσωρινή. Το επόμενο

¹³ ΚΟΥΦΟΓΙΩΡΓΟΣ Γεώργιος Χ., «Οι Πρώτες Συστηματικές Διώξεις εις βάρος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας: Ο Διωγμός του 1914», <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=436304>, (τελευταία πρόσβαση: 25/10/2014).

ΚΙΖΛΑΡΗΣ Αθανάσιος, «Οι διωγμοί της Θράκης στα 1914-1918 και ο ξεριζωμός του ελληνισμού της στα 1922-1923», στην Ηλεκτρονική Ιστορία της Ελλάδας, http://www.e-istoria.com/9/by_2012%20%28126%29.html (τελευταία πρόσβαση: 25/10/2014).

¹⁴ PENTZOPOULOS Dimitri, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris, Mouton and Co The Hague, 1962, σελ.53.

¹⁵ Πολλοί Έλληνες εκείνη την περίοδο κατέφυγαν στην Ελλάδα, ενώ αρκετοί μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Σύμφωνα με στατιστικά του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως τα τέλη του 1914, 153.890 Έλληνες μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό της Μ. Ασίας.

ΊΔΡΥΜΑ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, «Η Ελλάδα την περίοδο 1897-1922: Οι διωγμοί του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων ως τη Μικρασιατική Εκστρατεία», http://www.ime.gr/chronos/13/gr/foreign_policy/index.html, (τελευταία πρόσβαση: 25/10/2014).

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

προσφυγικό κύμα που θα εμφανιζόταν θα κορυφωνόταν με την Καταστροφή του 1922, αποκτώντας πρωτόγνωρες διαστάσεις και μόνιμο, πια, χαρακτήρα.

Για την Ελλάδα, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ενέτεινε την ήδη κρίσιμη κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της. Εκτός από το προσφυγικό ζήτημα που εμφανίστηκε, ο πόλεμος αποτέλεσε μια ακόμη σύγκρουση της ήδη ταραγμένης δεκαετίας, η οποία ξεκίνησε από τον Α΄ Βαλκανικό και ολοκληρώθηκε με την Καταστροφή του 1922. Για μια ακόμη φορά, η κατάσταση της περιόδου αυτής, κατάφερε να διχάσει τόσο την ελληνική ηγεσία όσο και την κοινωνία, φέρνοντας στην επιφάνεια δυο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις.

Η ταχύτατη γενικευμένη έκταση που πήρε ο πόλεμος στην γηραιά ήπειρο, ανάγκασε την Ελλάδα να επιλέξει με ποιόν θα συμμαχούσε. Το θέμα, λοιπόν, που προέκυψε αφορούσε την στάση που θα ακολουθούσε η χώρα όσον αφορά την εξωτερική της πολιτική.¹⁶ Η αδυναμία συνεννοήσεως του βασιλιά Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο και η διαφωνία τους για τη στάση που έπρεπε να κρατήσει η Ελλάδα στον πόλεμο οδήγησε στην ρήξη των σχέσεων των δύο αντρών, έχοντας ως συνέπεια η ένταση αυτή να συνεχιστεί σε όλες τις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας. Ο μεν Βενιζέλος υποστήριζε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, με την ελπίδα ότι οι εδαφικές της βλέψεις θα πραγματοποιούταν. Ο δε Κωνσταντίνος, που προέβλεπε τη νίκη της Γερμανίας προτιμούσε να κρατήσουν πολιτική ουδετερότητα, αφού λόγω της γεωγραφικής αδυναμίας της χώρας δεν μπορούσαν να συμπράξουν συμμαχία με τις Κεντρικές Δυνάμεις.¹⁷ Η σύγκρουση αυτή, προκάλεσε τέτοια εσωτερική κρίση, που αποτέλεσε το έναυσμα του «*Εθνικού Διχασμού*», μίας κατάστασης που, όπως φάνηκε, στοίχειωσε την ελληνική κοινωνία για πολλά χρόνια.

Η Ελλάδα μετά από πολλές εσωτερικές συγκρούσεις, με αποκορύφωμα το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τη δημιουργία της φιλικά προσκείμενης στην Αντάντ κυβέρνηση του Βενιζέλου στην Θεσσαλονίκη, χωρίστηκε σε δύο στρατόπεδα. Στην Αθήνα εξακολουθούσε υπό την βασιλεία του Κωνσταντίνου να υποστηρίζεται η

¹⁶ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χριστίνα, «Ευρωπαϊκός Πόλεμος και Εθνικός Διχασμός», <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=556115>, (τελευταία πρόσβαση: 27/10/2014).

¹⁷ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μετάφραση ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Βασίλης, Αθήνα Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000, σελ. 23.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

ουδετερότητα που θα έπρεπε να ακολουθηθεί.¹⁸ Εν τέλει ο Κωνσταντίνος, έπειτα από τη πίεση που του ασκήθηκε, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα. Με τη φυγή του τελευταίου και την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα έγινε και η επανένωση των δύο “κρατών”. Η Ελλάδα ενωμένη ξανά τον Ιούνιο του 1917 κήρυξε τον πόλεμο στις Συμμαχικές Δυνάμεις, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την επιλογή της να εισέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Ωστόσο, τα αποτελέσματα αυτής της εσωτερικής σύγκρουσης θα αναδεικνύονταν εντονότερα τα επόμενα χρόνια και θα συνδέονταν αρνητικά με το προσφυγικό ζήτημα. Ο Διχασμός κατάφερε να ριζώσει τόσο βαθιά στην ελληνική κοινωνία που για παραπάνω από δύο δεκαετίες θα μαστίζε την εσωτερική πολιτική σκηνή της χώρας.

Παρά τις εσωτερικές εντάσεις και τις πολιτικές αντιθέσεις που επικρατούσαν στον ελληνικό χώρο, η συμμετοχή της χώρας στις πολεμικές διενέξεις τους τελευταίους μήνες της παγκόσμιας σύρραξης κατάφερε να την τοποθετήσει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μετά το τέλος του πολέμου. Με το τέλος του Μεγάλου Πολέμου η Ελλάδα βρέθηκε στην πλευρά των νικητών, αποκομίζοντας σημαντικά κέρδη σχετικά με τις εθνικές της διεκδικήσεις.¹⁹ Μπορεί να ήταν περιορισμένη χρονικά η συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο και ο αριθμός απωλειών της μικρός²⁰ σε σχέση με τις υπόλοιπες που συμμετείχαν, κατάφερε, όμως να διεκδικήσει και να επιτύχει την προσάρτηση νέων εδαφών. Με τη Συνθήκη του Νειγύ, τον Νοέμβριο του 1919, αναγνωρίστηκε αρχικά η αυτοδιάθεση της Δυτικής Θράκης, και αφαιρέθηκε η κυριαρχία της Βουλγαρίας, δίνοντας την στους Συμμάχους.²¹ Η Συνθήκη του Νειγύ προέβλεπε και την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας – Βουλγαρίας, αλλά στην πραγματικότητα επρόκειτο για πληθυσμούς που είχαν ήδη μεταναστεύσει στην μία ή στην άλλη περιοχή, αντίστοιχα. Ένα χρόνο αργότερα, με μια άλλη συνθήκη, αυτή των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920, οι Μεγάλες Δυνάμεις με τη σειρά τους, την παραχώρησαν στην

¹⁸ SMITH L. M., *ό.π.*, σελ. 125-127.

¹⁹ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 176.

²⁰ Οι συνολικές απώλειες από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ανήλθαν γύρω στις 27.000 στα πεδία μαχών. Με τους νεκρούς και τους αγνοούμενους να ανέρχονται περίπου στους 6.000 και τους τραυματίες 21.000.

Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Πίνακες Στατιστικών Στοιχείων «Στρατιωτικές δυνάμεις και απώλειες», <http://www.sansimera.gr/articles/802/336>, (τελευταία πρόσβαση: 19/10/2014).

²¹ ΔΙΒΑΝΗ Λένα, *Ελλάδα και Μειονότητες, Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1999^{8η}, σελ.57.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

Ελλάδα.²² Συγχρόνως, όμως, η Ελλάδα προσάρτησε στα εδάφη της, εκτός από την Δυτική Θράκη και την Ανατολική, τα νησιά της Ίμβρου και της Τένεδου, ενώ στην κυριαρχία της πέρασαν και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου. Μείζονος σημασία αποτέλεσε και το γεγονός ότι κατάφερε να αποκτήσει και δικαιώματα στην περιοχή της Σμύρνης, επισημοποιώντας κατά αυτόν τον τρόπο την παρουσία της στα παράλια της Μικράς Ασίας.²³

Επομένως, η δεκαετία που προηγήθηκε της εκστρατείας κρίνεται ιδιαίτερος θετική για τις εδαφικές βλέψεις της Ελλάδας. Παρά τις έντονες εσωτερικές διαμάχες και τον διχασμό της χώρας, η Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο βρέθηκε διπλασιασμένη τόσο εδαφικά όσο και πληθυσμιακά. Μέσα σ' αυτό το πολιτικό πλαίσιο ανεβασμένο ηθικό επιδίωξε μια ανέλπιδη προσπάθεια προκειμένου να θέσει μέσα στα χωρικά της σύνορα και τις περιοχές της Μικράς Ασίας.

²² ΚΙΤΣΙΚΗΣ Δημήτρης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο Αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1990^{2η}, σελ.221.

²³ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ Βασίλης, «Η Συνθήκη των Σεβρών», <http://fourtounis.gr/arthra/2012/07/28/28-07-2012.html>, (τελευταία πρόσβαση:10/11/2014).

ΖΕΝΑΚΟΣ Αυγουστίνος, «Οι Μεγάλες Συνθήκες, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936)», Κείμενα: Ζούλα Ιωάννα, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=153180>, (τελευταία πρόσβαση: 10/11/2014).

1.2 Η Μικρασιατική Εκστρατεία

Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε τις δυνάμεις τις Αντάντ να ετοιμάζονται για τον γενικότερο διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι κινήσεις των Ιταλικών στρατευμάτων στην περιοχή της Αττάλλειας, νοτιοδυτικά της Μ.Ασίας, ανησύχησε εκτός από την ελληνική πλευρά και την βρετανική, γαλλική και αμερικάνικη. Με τις τελευταίες να συμφωνούν στην Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων, να κάνουν απόβαση τα ελληνικά στρατεύματα στην Σμύρνη.²⁴ Η εντολή αυτή, δόθηκε με σκοπό την πρόληψη των ταραχών στις γύρω περιοχές. Καθώς αυτή ήταν η στρατηγική που ακολουθούσαν προκειμένου να ελέγχουν καίριες περιοχές που κρίνονταν μείζονος σημασίας τόσο για τα τοπικά όσο και για τα διεθνή δρώμενα. Όμως, αυτή η απόβαση θεωρήθηκε ιδιαίτερος κρίσιμη και με βαθύτερο στρατηγικό – πολιτικό νόημα τόσο για την ελληνική όσο και για την τούρκικη πλευρά.²⁵

Για την Ελλάδα το ρομαντικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας φάνταζε ότι είχε φτάσει η ώρα να ολοκληρωθεί. Ο Βενιζέλος με τη στάση που κράτησε στην συνδιάσκεψη Ειρήνης και οι θέσεις που παρουσίασε στους συμμάχους, έδειχνε τις προθέσεις τους για την διεκδίκηση της ευρύτερης ζώνης. Τα επιχειρήματά του έκρυβαν ένα όραμα από πίσω, το όραμα των *αλύτρωτων* περιοχών που θα επέστρεφαν πλέον στον κάτοχό τους.²⁶ Η Τουρκία από την άλλη, ως ηττημένη δεν έλαβε μέρος στην συνδιάσκεψη. Ωστόσο, η ανακωχή που υπήρξε στις περιοχές της Μικράς Ασίας έμοιαζε εύθραυστη.

Πάρα λοιπόν, την ρευστή κατάσταση μεταξύ και των ίδιων των Συμμάχων για τις ελληνικές διεκδικήσεις στην ευρύτερη περιοχή, στις αρχές Μαΐου του 1919 έγινε η απόβαση του ελληνικού στρατού στην Σμύρνη²⁷. Ωστόσο, η στάση των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της απόβασης φανέρωνε πως η συνέχεια δεν θα ήταν εύκολη. Παρόλο που ξεκίνησε με σκοπό την προστασία του γηγενούς ελληνικού πληθυσμού, οι βαρβαρότητες που έγιναν ενίσχυσαν περαιτέρω τον τούρκικο εθνικισμό που είχε

²⁴ CLOGG R., *ό.π.*, σελ.117-119.

²⁵ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., *ό.π.*, σελ.177.

²⁶ SMITH L. M., *ό.π.*, σελ.152-153.

²⁷ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., *ό.π.*, σελ.177.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

αρχίσει να αναβιώνει με επικεφαλής τον Μουσταφά Κεμάλ, γνωστός στην συνέχεια ως Ατατούρκ.

Τον επόμενο χρόνο με την Συνθήκη Σεβρών, 10 Αυγούστου 1920, η ελληνική πλευρά θεώρησε ότι η ιδέα της Ελλάδας «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» θα πραγματοποιούταν. Αν η συμφωνία επικυρωνόταν από τους Τούρκους, μετά από μια πενταετία θα μπορούσε η Ελλάδα εκτός από την διοίκηση να είχε πλέον και την κυριαρχία της Σμύρνης. Οι κάτοικοί της, έπειτα από αυτό το χρονικό διάστημα, θα είχαν την δυνατότητα με δημοψήφισμα, να αποφασίσουν την προσάρτηση τους ή μη στο ελληνικό κράτος. Οι ισορροπίες, όμως, για ακόμη μία φορά άλλαξαν, με την έλλειψη της ελληνικής εσωτερικής συνοχής να εκδηλώνεται και στο μέτωπο. Ο Βενιζέλος στις εκλογές του Νοεμβρίου του '20 ηττήθηκε, και έτσι εντάθηκαν και πάλι οι αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Η ήττα αυτή αποτύπωνε ουσιαστικά την κούραση του λαού από τους συνεχόμενους πολέμους που βίωνε εδώ και μια δεκαετία και φανέρωνε ένα δυσοίωνα μέλλον. Οι υποστηρικτές του βασιλιά αν και προεκλογικά κατέκριναν την συνέχιση των πολεμικών συρράξεων, η στάση που κράτησαν μετά τη νίκη τους φανέρωνε, ότι η εκστρατεία θα συνεχιζόταν.²⁸

Με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα να επιδεινώνεται συνεχώς και με την στρατιωτική παρουσία να αποδεικνύεται εκτεθειμένη, η στάση των συμμάχων άλλαξε και αυτή. Με το πρόσχημα της επιστροφής του βασιλιά κήρυξαν αυστηρή ουδετερότητα σχετικά με ό,τι αφορούσε στα τεκταινόμενα της περιοχής.²⁹ Παρά την έλλειψη υποστήριξης, την σύναψη ειρήνης μεταξύ Γάλλων και Ιταλών με τον Κεμάλ αλλά και της μη δυνατότητας εξασφάλισης ανεφοδιασμού ή κάποιου δανείου, τον Μάρτιο του 1921 ξεκίνησε η μεγάλη επίθεση των ελληνικών στρατευμάτων³⁰.

Έχοντας πλέον αλλάξει οι ισορροπίες και υποτιμώντας τα ελληνικά στρατεύματα την τούρκικη δύναμη ξεκίνησαν για μια εκστρατεία χωρίς επιστροφή. Σύντομα, οι προσδοκίες της ελληνικής αποστολής διαψεύστηκαν, οι απώλειες που υπέστησαν και η υποχώρηση στην οποία αναγκάστηκαν προμήνυε ότι το τέλος δεν θα αργούσε.

²⁸ CLOGG R., *ό.π.*, σελ.121.

²⁹ *Ο.π.*

³⁰ *Ο.π.*

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

Ωστόσο, οι κατά καιρούς επιτυχίες του στρατού με, κυρίως, εδαφικά οφέλη, δημιουργούσαν ψεύτικες εντυπώσεις για το μέτωπο που δεν φανέρωναν σε καμία περίπτωση το τι θα επακολουθούσε παρά τις, ήδη, μεγάλες απώλειες.

Αντιθέτως, παρερμηνεύτηκαν οι εδαφικές κατακτήσεις και η εγκατάλειψη περιοχών από την τούρκικη πλευρά, δημιουργώντας ψευδώς την αίσθηση της διάλυσης τους ή της αδυναμίας τους να ανασυγκροτηθούν. Δεδομένου αυτών των καταστάσεων, αποφασίστηκε να συνεχιστεί η εκστρατεία προς την Άγκυρα. Οι λόγοι ήταν προφανείς, όμως, αυτή η κίνηση εξάντλησε την ελληνική αποστολή, καθώς εισχωρώντας προς τα βάθη της Μικράς Ασίας, η αμυντική ικανότητα μειωνόταν και η δυνατότητα ανεφοδιασμού της γινόταν όλο και πιο δύσκολη.³¹

Έτσι, η αποστολή εκτεθειμένη στις επιθέσεις του τούρκικου στρατού αλλά και των ανταρτών και των συμμοριών θεωρούταν ευάλωτη από όλες τις πλευρές. Εξαιτίας της κατάστασης, οι προσδοκίες άρχιζαν να μειώνονται και η όποια ελπίδα για επιτυχής έκβαση εξασθενίζε. Επιπλέον, με την γενική ανασφάλεια να εντείνεται, τις επιδρομές να γίνονται εντονότερες και με τα εσωτερικά προβλήματα του κράτους να δημιουργούν αδιέξοδα στο μέτωπο μέσω της μη ξεκάθαρης στάσης και της έλλειψης πρωτοβουλιών το τέλος είχε αρχίσει να διακρίνεται.³²

Η τελευταία πράξη αυτής της καταστροφής ξεκίνησε στα μέσα του 1922. Είχε προηγηθεί βέβαια, το Μάρτιο του ίδιου έτους, η προσπάθεια για ειρηνευτικό συμβιβασμό ανάμεσα στα δύο κράτη μέσω τις βρετανικής πρότασης. Η ελληνική πλευρά έχοντας αντιληφθεί, ότι η ήττα ερχόταν ήταν αποφασισμένη να δεχτεί. Όμως, η αντίπαλη πλευρά έχοντας συνειδητοποιήσει ότι η κατάσταση έγερνε ευνοϊκά προς το μέρος της, αρνήθηκε να δεχτεί το συμβιβασμό που προέβλεπε την προστασία των Ελλήνων της Μ. Ασίας και την αποχώρηση της ελληνικής αποστολής.³³ Με αποτέλεσμα στα μέσα του 1922, το μέτωπο όχι μόνο να καταρρεύσει αλλά να κυνηγηθεί και να τραπεί σε άτακτη φυγή προς τα παράλια. Η ήττα που επήλθε ήταν σαρωτική και άκρως καταστροφική. Με τα πρωτοφανή γεγονότα να συμβαίνουν στα παράλια, η συνέχεια ήταν αδύνατο να προβλεφθεί.

³¹ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., *ό.π.*, σελ.181.

³² ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., *ό.π.*, σελ.182-183.

³³ CLOGG R., *ό.π.*, σελ.121.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

Ο Μικρασιατικός πόλεμος του 1919-1922, δεν αποτέλεσε απλά μια σύγκρουση των Ελλήνων με τους Τούρκους, αλλά υπήρξε έναν πόλεμος με διεθνείς προεκτάσεις. Η συμβολή και των ξένων δυνάμεων³⁴ τηρώντας είτε την ουδετερότητα είτε παίρνοντας ξεκάθαρη θέση στο ποιά πλευρά υποστήριζαν, υπήρξε καθοριστική για την έκβαση της διαμάχης. Ουσιαστικά, όμως, δεν υπήρξε μία αιτία που να καθόρισε της κατάληξη της εκστρατείας, αλλά ήταν μια σειρά λανθασμένων ενεργειών που οδήγησαν σε αυτήν την έκβαση. Επομένως, οι αιτίες είναι πολλές και ανάλογα από ποια πλευρά μελετάται η ιστορία εμφανίζονται ακόμα περισσότερες που μπορεί να διαφέρουν και να ποικίλλουν. Εντούτοις όμως, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει το μέγεθος της καταστροφής που ακολούθησε και στιγμάτισε γενιές και γενιές Ελλήνων.

³⁴ Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων καθ' όλη την περίοδο της εκστρατείας αλλά και μετά την Καταστροφή, υπήρξε καθοριστικός. Με αποκορύφωμα την Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, όπου εκεί θέλησαν να μπουν και οι τίτλοι τέλους των συγκρούσεων μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Συγκεκριμένα, στην Συνδιάσκεψη της Λωζάννης στις 21 Νοεμβρίου του 1922, που ακολούθησε της Καταστροφής, η ΚτΕ κάλεσε τους Έλληνες και τους Τούρκους προκειμένου να διευθετηθούν τα προβλήματα που είχαν προκύψει μετά από την τελευταία πολεμική τους σύγκρουση. Σε αυτήν την συνδιάσκεψη το θέμα τέθηκε καθαρά υπό το πρίσμα της εθνολογικής διάκρισης Ελλήνων – Τούρκων και αυτό θα φανερωθεί και από την μετέπειτα συμφωνία. Η εξέταση των γεγονότων από αυτήν την θεώρηση είχε ως συνέπεια, η ανθρωπιστική κρίση που προκλήθηκε με τον ξεριζωμό χιλιάδων ανθρώπων από τις πατρογονικές τους εστίες, να μην τεθεί υπόψη. Τα διεθνή πολιτικά συμφέροντα δεν ευνοούσαν να αναδυθεί η κοινωνική διάσταση του προβλήματος, κάνοντας έτσι λόγο μόνο για την προστασία των μειονοτήτων, συντάσσοντας την Σύμβαση περί υποχρεωτικής Ανταλλαγής των πληθυσμών των δυο χωρών.

ΓΚΙΖΕΛΗ ΒΙΚΑ Δ., *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σελ.73- 74.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

1.3 Η Καταστροφή και η άφιξη των προσφύγων

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε κομβικό σημείο για την σύγχρονη ελληνική ιστορία, γιατί μαζί της έσβησε δια παντός το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας*. Η πολεμική σύγκρουση που ξεκίνησε με περίσσιες προσδοκίες είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο μια ατιμωτική ήττα αλλά και μια ολοκληρωτική καταστροφή.

Το εκλογικό αποτέλεσμα του 1920 καθόρισε κατά πολύ τις εξελίξεις που ακολούθησαν. Με αδύναμη την ελληνική διπλωματία στο εξωτερικό, την εσωτερική κρίση και τον εθνικό διχασμό σε συνδυασμό με την άσχημα οικονομική κατάσταση της χώρας, αναπόφευκτο επακόλουθο ήταν το μέτωπο να μην έχει τη στήριξη που χρειαζόταν. Οι αλληλοκατηγορίες για το αποτέλεσμα μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών συνέχιζαν να διχάζουν την ελληνική κοινωνία για πολλά χρόνια ακόμα. Φτάνουμε στα τέλη Αυγούστου του 1922 και στο τέλος αυτής της εκστρατείας. Έπειτα από τις συνεχόμενες ήττες και την αποτυχημένη έκβαση της εκστρατείας προς την Άγκυρα, η Μικρασιατική Καταστροφή ήταν γεγονός. Τρία χρόνια μετά την απόβασή του ελληνικού στρατού, οι γηγενείς ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί εγκατέλειπαν οριστικά τα πατρογονικά τους εδάφη.

Ο ελληνικός στρατός εμφανίστηκε κουρασμένος, χωρίς άλλα ψυχικά αποθέματα για να αγωνιστεί, σε αντίθεση με τις τούρκικες μονάδες που παρατάχθηκαν πλήρεις και ιδανικά οργανωμένες για την τελευταία μάχη. Οι αναλογίες ανάμεσα στις δυο πλευρές ήταν δυσανάλογες, γεγονός που οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι η κατάρρευση της ελληνικής αμυντικής γραμμής αποτελούσε ουσιαστικά θέμα χρόνου.³⁵ Οι εναπομείναντες δυνάμεις αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν άτακτα προς τα παράλια³⁶ και μαζί με τον ντόπιο πληθυσμό προσπάθησαν να διαφύγουν μέσω θαλάσσης.

Η είσοδος των Τούρκων στην *πόλη των απίστων*³⁷ συνοδεύτηκε από μια μεγάλη πυρκαγιά που ξέσπασε και κατέστρεψε ολοσχερώς το μεγαλύτερο μέρος της

³⁵ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 183.

³⁶ CLOGG R., *ό.π.*, σελ. 121.

³⁷ Οι Τούρκοι προσφώνούσαν την Σμύρνη «Γκιαούρ Ισμίρ», δηλαδή Σμύρνη των Απίστων ή Άπιστη Σμύρνη, λόγω των μεγάλο αριθμό των μη μουσουλμάνων κατοίκων.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

πόλης, με τη εβραϊκή και τούρκικη συνοικία να είναι οι μόνες που διασώθηκαν. Επακολούθησαν βανδαλισμοί και σφαγές³⁸, ως αντίποινα για τις αγριότητες που είχε διαπράξει ο ελληνικός στρατός κατά την περίοδο της εκστρατείας.³⁹ Η διέξοδος προς τις ακτές φάνταζε ως η μοναδική ελπίδα σωτηρίας για όσους είχαν επιζήσει από ό,τι είχε προηγηθεί.⁴⁰ Το αποτέλεσμα ήταν τις μέρες εκείνες κάθε ακτή με δυνατότητα διαφυγής να γεμίζει από πρόσφυγες, ντόπιους και στρατιώτες που επιδίωκαν να σωθούν και με οποιοδήποτε τρόπο να διαφύγουν προς τα ελληνικά νησιά. Την επιβίωση των ανθρώπων απειλούσαν, εκτός των άλλων, και οι μεταδοτικές επιδημίες που ήταν πλέον σε έξαρση λόγω των άθλιων συνθηκών που επικρατούσαν στα παράλια.⁴¹

Το μέγεθος της καταστροφής αναδεικνύεται και με τους αριθμούς που αντιπροσωπεύουν τα θύματα της εποχής αυτής μέχρι την ώρα του ξεριζωμού. Οι απώλειες μόνο από τον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του πολέμου υπολογίζονταν στους 23.000 νεκρούς και 50.000 τραυματίες, αριθμός πολύ μεγαλύτερος από τις απώλειες των πολέμων που προηγήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες (1897-1918).⁴² Επιπλέον, πάνω από 18.000 άνθρωποι εξαφανίστηκαν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, ενώ πολλοί χάθηκαν στα Τάγματα Εργασίας (αμελέ ταμπουρού).⁴³ Οι αριθμοί αυτοί εκτοξεύτηκαν κυρίως τον Αύγουστο του 1922, χωρίς, ωστόσο, να είναι δυνατόν να γίνει ακριβή καταγραφή τόσο των ανθρώπινων απωλειών όσο και των προσφύγων που κατέφθασαν στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά, υπολογίζεται ότι μέχρι το τέλος του έτους πάνω 900.000 πρόσφυγες είχαν καταφθάσει στον ελλαδικό χώρο.⁴⁴

³⁸ Πάρα το γεγονός ότι στην αρχή η κατάληψη της πόλης δεν έγινε με τόσο βίαιο τρόπο, σύντομα αυτό άλλαξε η τάξη και νόμος καταλύθηκαν και ακολούθησε μια σφαγή περίπου 30.000 χριστιανών Ελλήνων και Αρμενίων. Μεταξύ των οποίων ήταν και ο Μητροπολίτης της Σμύρνης Χρυσόστομος, ο οποίος αρνήθηκε να εγκαταλείψει τη πόλη.

³⁹ ΝΕΡΑΤΖΗΣ Χρ., *ό.π.*, σελ.372-380, 388.

⁴⁰ CLOGG R., *ό.π.*, σελ.122.

⁴¹ ΝΕΡΑΤΖΗΣ Χρ., *ό.π.*, σελ.390.

⁴² ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., *ό.π.*, σελ.186.

⁴³ *Ο.π.*

⁴⁴ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Νίκος, «Ι. Οι Πρόσφυγες», ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στην Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, τόμος 7^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 80.

Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Μικρασιατική Καταστροφή

Όσοι κατάφεραν να επιβιώσουν από τη καταστροφή και να επιβιβαστούν σε κάποιο πλοίο, αποτέλεσαν την ζωντανή ιστορία της φρίκης που είχε προηγηθεί. Τα ελληνικά νησιά ήταν τα πρώτα που έμαθαν τα νέα της καταστροφής μέσα από το κύμα προσφύγων που κατέφτασε και από τους στρατιώτες που επέζησαν. Το γεγονός αυτό, αποτέλεσε μια πρωτόγνωρη εμπειρία για την ελληνική κοινωνία, η οποία δεν ήταν προετοιμασμένη για κάτι τέτοιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

2.1 Η άφιξη των προσφύγων

Το ελληνικό κράτος είχε να αντιμετωπίσει, πλέον, όχι μόνο τα πολιτικά και οικονομικά προβλήματα που είχαν αμβλυνθεί λόγω της αποτυχημένης εκστρατείας αλλά και ένα μεγάλο κύμα προσφύγων που κατέφθανε στις ακτές του. Η καταστροφική ήττα που γνώρισαν οι ελληνικές δυνάμεις κατά την εκστρατεία τους στην Μικρά Ασία σηματοδότησε την είσοδο την ελληνικής κοινωνίας σε μια νέα εποχή. Ήδη, με τα πρώτα προσφυγικά ρεύματα από τους διωγμούς του 1914, το κράτος αναγκάστηκε να πάρει ριζικά μέτρα προκειμένου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται. Το κύμα, όμως, που κατέφθανε μετά την Καταστροφή ήταν πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα. Τα μέτρα λοιπόν, που έπρεπε να λάβει το κράτος ήταν αναγκαίο να ληφθούν όχι μόνο άμεσα αλλά και να είναι και δραστικά.

Ο ξεριζωμός περίπου 1.500.000 προσφύγων λόγω των διωγμών και στη συνέχεια λόγω της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών⁴⁵ έφερε ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία. Τα ποσοστά των γυναικών και των ορφανών που κατέφθασαν ήταν δυσανάλογα σε σχέση με τον αντρικό πληθυσμό, καθώς υπερτερούσαν κατά πολύ⁴⁶. Κατά τους πρώτους μήνες διαμονής των προσφύγων στην νέα πατρίδα παρατηρήθηκε μεγάλη κινητικότητα στις τάξεις των προσφύγων. Οι εσωτερικές μετακινήσεις που πραγματοποιήθηκαν σκόπευαν στο να ανακαλύψουν ένα μέρος που θα τους προσέφερε καλύτερο βιοτικό επίπεδο με περισσότερες

⁴⁵ Κατά τη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, συντάχθηκε η «ΣΥΜΒΑΣΙΝ περί ανταλλαγής των ελληνικών και τούρκικων πληθυσμών», η οποία υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου του 1923 και ενσωματώθηκε στο κείμενο της Συνθήκης της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923). Σε αυτήν την Συνθήκη υπήρξε μια σημαντική καινοτομία, καθιερώθηκε ως αξίωμα το ζήτημα της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών ή έτσι, όπως παρουσιάζεται στο διεθνές δίκαιο η αρχή της υποχρεωτικής μετανάστευσης των μειονοτήτων. Στην Σύμβαση ορίστηκε νομικά, ο οριστικός και υποχρεωτικός τρόπος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών.

ΓΚΙΖΕΛΗ Β., *ό.π.*, σελ. 74-80.

⁴⁶ ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σελ.32.

Το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε με τους πρόσφυγες του 1922

δυνατότητες ανάπτυξης για αυτήν την καινούργια αρχή⁴⁷. Αν και αρχικά πίστευαν πως όλη αυτή η κατάσταση ήταν προσωρινή, εν τέλει μετά και την συμφωνία για την ανταλλαγή⁴⁸ με το νεοσύστατο τουρκικό κράτος, αντιλήφθηκαν πως πλέον ο χώρος εγκατάστασης τους ήταν μόνιμος.

Ωστόσο, η ένταξή τους στα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας δεν έγινε δίχως προβλήματα. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να εντάξει στο δυναμικό του, πληθυσμιακές ομάδες που αντιστοιχούσαν περίπου στο ένα πέμπτο του έως τότε πληθυσμού του.⁴⁹ Αυτή η μαζική έλευση αποτέλεσε πρόκληση για την ελληνική πολιτεία, ένα στοίχημα το οποίο ήταν αμφιβόλου αποτελέσματος. Όμως, από την αρχή φάνηκε πως τα θεμέλια του νέου αυτού κράτους δεν στηρίζονταν σε σταθερές βάσεις. Οι αδυναμίες τόσο στον οικονομικό όσο και στον διοικητικό τομέα αλλά και οι ανεπάρκειες σε πολλούς καίριους τομείς ήταν κάποια από τα προβλήματα που έπρεπε να προσπελαστούν.⁵⁰

Τα ζητήματα, λοιπόν, τα οποία καλούνταν να αντιμετωπίσουν οι φορείς εκτός από τις ελλειπείς υποδομές υποδοχής ήταν και η ίδια η κατάσταση των προσφύγων. Η άφιξη των προσφύγων πραγματοποιούνταν κάτω από άσχημες συνθήκες, οι ίδιοι εξαντλημένοι, ψυχικά και σωματικά καταρρακωμένοι, έχριζαν άμεσης και ιδιαίτερης μέριμνας.⁵¹ Η εγκατάσταση και η στέγαση τους αποτέλεσαν μείζονα ζητήματα και εκτός από την ομαλή ένταξη των ομάδων στον γηγενή πληθυσμό, στις υποχρεώσεις του κράτους άνηκε και η αποκατάστασή τους.

⁴⁷ CLOGG R., *ό.π.*, σελ. 127.

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 80.

⁴⁸ Το ζήτημα της υποχρεωτικής ανταλλαγής είχε από μόνο του συνέπειες τόσο κοινωνικοοικονομικές όσο και πολιτικές. Ο χαρακτήρας όμως, ο μη αναστρέψιμος και υποχρεωτικός έδωσε άλλη διάσταση στο πρόβλημα, αποτελώντας τη βάση του προσφυγικού ζητήματος. Αυτό υπήρξε και το καινοτόμο στοιχείο της συνθήκης, το γεγονός ότι από την μία απέκλεισε την δυνατότητα επιστροφής των προσφύγων και από την άλλη ρύθμιζε την αποχώρηση του υπόλοιπου ελληνοτουρκικού πληθυσμού. HIRSCHON Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η Κοινωνική Ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*, μετάφραση: Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004 σελ. 49.

ΓΚΙΖΕΛΗ Β., *ό.π.*, σελ. 74-80.

ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κωνσταντίνος, «Εισαγωγή», ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών, Πτυχές μιας Εθνικής Σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική, 2006, σελ.17.

⁴⁹ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κώστας, «Το Προσφυγικό Ζήτημα», ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης, ΓΑΖΗ Έφη (επιμ.), *Το 1922 και οι Πρόσφυγες, Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σελ.125.

⁵⁰ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κώστας, «Η Αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το Γενικό Περίγραμμα», ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ.20.

⁵¹ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 81.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

Η ευθύνη της αποκατάστασης που ανέλαβε το κράτος θεωρήθηκε τεράστια, λόγω του ότι η πλειοψηφία των προσφυγικών ομάδων είχε οδηγηθεί σε διωγμό πριν προλάβει να μεταφέρει μαζί της κάποιος μέρος της περιουσίας της.⁵² Επομένως, όλο το βάρος της ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία, έπεφτε στο κράτος και τους φορείς του, που ίδρυε για το σκοπό αυτό. Εκτός, όμως, από τα ζητήματα αυτά, το κράτος απασχόλησε και ο τομέας της υγιεινής, ο οποίος για αρκετό καιρό έπασχε και προκάλεσε αρκετά προβλήματα. Υπό το πρίσμα αυτό η ήδη τεταμένη πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας βρέθηκε στη δύνη ενός νέου πολύ μεγαλύτερου προβλήματος.

Από την μεριά της πολιτείας, αυτή ήταν η κατάσταση που καλούταν να αντιμετωπίσει. Όσον αφορά τους πρόσφυγες, από το πρώτο διάστημα της παραμονής τους στην Ελλάδα, άσκησαν έντονες πιέσεις προς το ελληνικό κράτος για να παρθούν αναγκαία μέτρα προκειμένου να καλυφθούν στοιχειώδεις ανάγκες για τον βιοπορισμό τους. Στη συνέχεια, όταν πλέον έγινε αντιληπτό πως η παραμονή τους δεν ήταν προσωρινή, επιδίωξαν και την αποκατάστασή τους.

Εκτός, όμως, από την πολιτεία και τους πρόσφυγες την καινούργια κατάσταση έπρεπε να συνειδητοποιήσει και ο γηγενής πληθυσμός. Η εμφάνιση των προσφύγων και η προσπάθεια αρωγής στα παραπάνω ζητήματα που προέκυψαν, προκάλεσε στους γηγενείς έντονες αντιδράσεις, οι οποίες πολλές φορές, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, εκφράστηκαν με ακραίους τρόπους. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, η σωτηρία της πατρίδας και τα φιλικά προσκείμενα προς τους Μικρασιάτες συναισθήματα έδωσαν την θέση τους σε εχθρικές συμπεριφορές.

Στο διάστημα αυτό, οι προκαταλήψεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου κατάφεραν να εδραιωθούν και μια κοινωνία κουρασμένη από τις πολεμικές συγκρούσεις και τον Εθνικό Διχασμό βρέθηκε να κινδυνεύει ακόμα μια φορά από τις εσωτερικές εντάσεις. Αυτό, όμως, που κατάφερε στο τέλος να πραγματοποιήσει είναι ένα επίτευγμα άνευ προηγουμένου, παρά τις δυσκολίες που εμφανίστηκαν. Το

⁵² Ο.π., σελ. 80.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

επίτευγμα της ελληνικής πολιτείας, δηλαδή η αποκατάσταση και η αφομοίωση των προσφύγων παραμένει ακόμα και σήμερα αξιομνημόνευτο⁵³.

⁵³ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γεώργιος Θ., «Το Ανεπανάληπτο Επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Τόμος Ένατος, 1992, σελ. 9.

2.2 Πρώτες μορφές αρωγής

Η πολιτεία, αν και είχε ήδη την εμπειρία της διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος του 1914, αυτή τη φορά είχε να αντιμετωπίσει την άφιξη μεγάλου πληθυσμού προσφύγων κάτω υπό διαφορετικές συνθήκες. Είχε προηγηθεί μια τραγωδία στις ακτές της Μικράς Ασίας και μια χαμένη εκστρατεία. Συγχρόνως, το κράτος υποδοχής συνέχιζε να βιώνει μια περίοδο έντονου πολιτικού αναβρασμού, με τις οικονομικές αδυναμίες να είναι έκδηλες, ενώ και η κοινωνία εμφανιζόταν εντελώς εξαντλημένη και χωρίς άλλα αποθέματα υπομονής. Παρά τις δυσκολίες, πάρθηκαν δραστικά μέτρα τα οποία κατάφεραν σύντομα να δρομολογηθούν και να θέσουν σε ισχύ θεσμικούς μηχανισμούς που όπως φάνηκε, κατάφεραν να επιτύχουν τελικά ένα δύσκολο επίτευγμα για τα δεδομένα τις εποχής.

Αρχικά τα ζητήματα που προέκυψαν με την υποδοχή τους αφορούσαν βασικές ανάγκες για την επιβίωση τους. Η ιατρική φροντίδα, το ζήτημα της στέγασης και εν συνεχεία η αποκατάστασή τους δεν ήταν δυνατόν να επιλυθούν με τη συγκρότηση που είχε μέχρι τότε το κράτος. Για το λόγο αυτό, η πολιτεία έπρεπε να θέσει σε ισχύ κάποιους φορείς, οι οποίοι θα ήταν υπεύθυνοι για την περίθαλψη των προσφύγων. Από την Καταστροφή και για τα επόμενα χρόνια δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς, καθώς και εγχώριοι και ξένοι οργανισμοί που υπήρχαν ήδη ή ιδρύθηκαν μόνο για αυτό το σκοπό, ανέλαβαν το δύσκολο έργο της ένταξης και αποκατάστασης. Κάποιοι από τους φορείς αποτελούσαν τα Υπουργεία Υγείας (με την ανάλογη ονομασία κάθε φορά) και Γεωργίας, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, στη συνέχεια Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων αλλά και ξένες ιδιωτικές δράσεις διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, όπως ο Αμερικάνικος και ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, Near East Relief κ.α.⁵⁴

Καταρχάς, έγινε κατανοητό πως το σύστημα υγείας της Ελλάδας χρειαζόταν ανασύσταση προκειμένου να μπορέσει να διαχειριστεί την μαζική προέλευση των ταλαιπωρημένων αφιχθέντων.⁵⁵ Μπροστά στον κίνδυνο έξαρσης επιδημιών, η

⁵⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κώστας, «Πρόσφυγες και Κοινωνική Κατοικία: Η στέγαση των Προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά», ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 74.

⁵⁵ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κώστας, «Δημόσια Υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 41.

Το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε με τους πρόσφυγες του 1922

σύσταση υγειονομικών υπηρεσιών κρινόταν αναγκαία. Η περίθαλψή τους ανατέθηκε από τη μεριά του κράτους στο νεοσύστατο υπό αυτήν την μορφή Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας⁵⁶, ενώ οι φιλανθρωπίες τόσο από εγχώριους όσο και από ξένους ιδιωτικούς φορείς συνέβαλλαν τα μέγιστα στην αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος.⁵⁷

Ο κίνδυνος, όμως, εξακολουθούσε να υφίσταται, καθώς τα κρούσματα επιδημικών ασθενειών⁵⁸ έκαναν ξανά την εμφάνισή τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην αντιμετώπιση των μολυσματικών ασθενειών καθώς ο κίνδυνος ελλόχευε και για τους γηγενείς. Η προσπάθεια εντάθηκε με την κίνηση του Υπουργείου να συγκεντρώσει όλες τις διάσπαρτες υπηρεσίες και αρμοδιότητες που υπήρχαν.⁵⁹ Εκείνη την περίοδο, συγχρόνως για να βοηθηθεί το έργο αυτό, ιδρύθηκαν σε μεγάλες πόλεις αστυιατρεία και νοσοκομεία που απευθύνονταν σε πρόσφυγες. Για να καταπολεμηθεί μάλιστα η έξαρση των νοσημάτων πραγματοποιήθηκαν μαζικοί εμβολιασμοί αλλά και απολυμάνσεις στους τόπους που τους είχαν εγκαταστήσει, ενώ και το ζήτημα της διατροφής τους θεωρήθηκε σημαντικό για την μείωση των ασθενειών από τις οποίες νοσούσαν οι πρόσφυγες.⁶⁰

Ωστόσο, οι προσπάθειες αυτές των ιδιωτών και του κράτους δεν ήταν επαρκείς για να καλύψουν και τις υπόλοιπες ανάγκες που είχαν προκύψει. Λόγω της απώλειας υποδομών και των οικονομικών δυσκολιών που υπήρχαν, έπρεπε να ιδρυθούν νέες υπηρεσίες. Έτσι, για να υπάρξει μια πιο συντονισμένη προσπάθεια διαχείρισης των πόρων αποφασίστηκε με νομοθετικό διάταγμα τον Νοέμβριο του 1922, η ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως των Προσφύγων (Τ.Π.Π.), ως Ν.Π.Δ.Δ..⁶¹

⁵⁶ Το υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας αντικατέστησε τον Ιούλιο του 1922 το Υπουργείο Περιθάλψεως (1917) που είχε ιδρυθεί για την αντιμετώπιση των προσφυγικών ομάδων των διωγμών του 1914, και με αυτή τη σύσταση η δράση του συνεχίστηκε μέχρι το 1925, όπου τότε μετονομάστηκε σε Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως ενώ συστάθηκε και υφυπουργείο Υγιεινής(1926).

⁵⁷ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 80-81.

⁵⁸ Η ελονοσία, φυματίωση, ευλογιά και τύφος ήταν κάποιες από τις ασθένειες που υπήρχαν φόβοι για εξάπλωσή τους από τους εξασθενημένους πρόσφυγες. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα σε περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης παρατηρήθηκε επιδημία κάποιων ασθενειών.

⁵⁹ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Δημόσια Υγεία.. ό.π.*, σελ. 43.

⁶⁰ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 80-81.

⁶¹ ΜΑΛΚΙΔΗΣ Θεοφάνης, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης και η πολιτική αποκατάστασης του Ελευθέρου Βενιζέλου μετά το 1922», ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης, ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης Π. (εισαγωγή - επιμέλεια), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία και*

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

Ο σκοπός της ίδρυσής του περιελάμβανε την αστική αποκατάσταση των προσφύγων. Συγκεκριμένα, στις αρμοδιότητές του Τ.Π.Π. άνηκε η ανέγερση προσφυγικών καταλυμάτων αλλά κυρίως η διαχείριση των ποσών που προέρχονταν τόσο από εράνους, δωρεές και κληροδοτήματα όσο και από χορηγίες τους κράτους.⁶²

Η εμφάνιση του Ταμείου συνέπεσε περίπου την ίδια περίοδο με τον νόμο «Περί επιτάξεων ακινήτων δι' εγκατάστασιν των προσφύγων». Το μέτρο αυτό αποσκοπούσε να μετριάσει το πρόβλημα μέσω της επίταξη ακινήτων,⁶³ το οποίο όμως, όπως φάνηκε δεν επαρκούσε αφού μόνο μια μικρή μερίδα μπόρεσε να ικανοποιηθεί και για το λόγο αυτό ανατέθηκε στο Τ.Π.Π. η ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών⁶⁴. Ωστόσο, αν και αρχικά δεν ασχολήθηκε με έργα υποδομής, παρόλο που είχε αναλάβει την ανεύρεση λύσεων για την προσωρινή στέγαση των προσφύγων στα αστικά κέντρα και με το τέλος της δράσης του το 1925, παρέδωσε πλήθος κτιρίων και οικημάτων.⁶⁵ Με την κατάργησή του παρέδωσε 4.000 ολοκληρωμένα κτίρια και 2.500 ημιτελή, ενώ ήδη από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας είχαν παραδοθεί περίπου άλλα 18.000.⁶⁶ Οι αριθμοί αν και φαίνονται εντυπωσιακοί, σε σχέση με το κύμα προσφύγων που είχε καταφθάσει κρίνονταν ανεπαρκείς. Η ύπαρξη και το έργο του θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μια αρχή για την επίλυση του ζητήματος αλλά δεν επαρκούσε μόνο αυτό⁶⁷. Έτσι, μεγάλος αριθμός προσφύγων συνέχιζε να βρίσκει κατάλυμα σε κάθε είδους πρόχειρη κατασκευή.

Πριν ακόμα διαλυθεί το Τ.Π.Π., το 1923 συστήνεται ένας ακόμα οργανισμός, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) προκειμένου να αναλάβει την αποκατάσταση των προσφύγων, ανεξάρτητα αν άνηκαν στην αστική ή την αγροτική εγκατάσταση. Ουσιαστικά, η κατάργηση του ταμείου και η σύσταση του νέου φορέα αποτελούν μια διοικητική αναδιοργάνωση, διότι αν και ο τελευταίος ξεκίνησε με τον

Οικονομία κατά την Βενιζελική Περίοδο, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, σελ. 324.

⁶² ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 82.

ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό.. ό.π.*, σελ.151.

⁶³ ΓΚΙΖΕΛΗ Β. Δ., *ό.π.*, σελ.129.

⁶⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Πρόσφυγες..ό.π.*, σελ. 76-77.

⁶⁵ *Ο.π.*

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 82.

⁶⁶ *Ο.π.*

⁶⁷ ΓΚΙΖΕΛΗ Β. Δ., *ό.π.*, σελ. 141.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

ίδιο σκοπό εξελίχθηκε και έλαβε σημαντικότερο ρόλο στα τεκταινόμενα με αποτέλεσμα την κατάργηση του πρώτου⁶⁸.

Η ίδρυση της Ε.Α.Π. συνδέθηκε άμεσα με το αίτημα του ελληνικού κράτους προς την Κοινωνία των Εθνών (Κ.τ.Ε.) για παροχή κάποιου δανείου, ώστε να καλυφθούν τα δημόσια έξοδα που προέκυπταν από την προσπάθεια της αποκατάστασης. Έπειτα από την εξέταση της καταστάσεως της Ελλάδας από την Κ.τ.Ε. εγκρίθηκε να δοθεί μια οικονομική ενίσχυση,⁶⁹ υπό ορισμένες, όμως, προϋποθέσεις. Ανάμεσα σε αυτές ήταν και η διαχείριση της οικονομικής υποστήριξης που θα δινόταν από έναν αυτόνομο οργανισμό. Το έργο, λοιπόν, αυτό ανατέθηκε στον Αυτόνομο Οργανισμό Αποκαταστάσεως, ο οποίος στην συνέχεια θα αποτελέσει την Ε.Α.Π.⁷⁰ Ο τρόπος σύστασής της φανέρωσε και την διαφορά που είχε με το Ταμείο. Η σύσταση της και το πρόγραμμα αποκαταστάσεως που παρουσιάστηκαν στα έγγραφα του Πρωτοκόλλου και του Οργανικού Καταστατικού εγκρίθηκαν από την Κ.τ.Ε., έπειτα υπογράφηκε και από τον εκπρόσωπο της ελληνικής πλευράς.⁷¹ Δηλώνόταν, έτσι, με ξεκάθαρο τρόπο πως η δικαιοδοσία αυτού του οργανισμού ανήκε τόσο στην Κ.τ.Ε. όσο και στο ελληνικό κράτος.

Η Ε.Α.Π. είχε να διαχειριστεί υλικούς και χρηματικούς πόρους ιδιαίτερα μεγάλους για εκείνη την εποχή. Από την μία πλευρά τα δάνεια που είχε συνάψει και από την άλλη οι διαθέσιμες παραχωρημένες γαίες, έδιναν την δυνατότητα να επιδιώξουν την πραγματοποίηση του στόχου της⁷². Μπορεί να επιδίωξε να συνδράμει στην αντιμετώπιση και των δυο ακανθωδών ζητημάτων που είχαν αρχίσει να στοιχειώνουν την ελληνική κοινωνία, εννοώντας την αστική και αγροτική αποκατάσταση, αλλά εκ των πραγμάτων η αγροτική κρινόταν πιο συμφέρουσα.⁷³

Αρχικά, η αγροτική αποκατάσταση λάμβανε το κυρίως μέρος της προσοχής της Ε.Α.Π., όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, δεδομένου της κατάστασης. Εν

⁶⁸ Ο.π., σελ. 151.

⁶⁹ Από την Κ.τ.Ε. χορηγήθηκαν δύο δάνεια την δεκαετία του '20, το πρώτο ήταν για την προσφυγική αποκατάσταση το 1924 και το δεύτερο το οποίο αποσκοπούσε στην σταθεροποίηση το 1928. RENTZOPOULOS D., *ό.π.*, σελ. 87.

Για την Ε.Α.Π., βλ. επίσης: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ, *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα. Γενεύη 1926*, μετάφραση Φιλοκτήτης και Μαρία ΒΕΪΝΟΓΛΟΥ, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.

⁷⁰ ΓΚΙΖΕΛΗ Β. Δ., *ό.π.*, σελ 154-155.

⁷¹ ΜΑΛΚΙΔΗΣ Θ., *ό.π.*, σελ. 324.

⁷² ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό.. ό.π.*, σελ. 142.

⁷³ Ο.π., σελ.144.

Το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε με τους πρόσφυγες του 1922

τούτοις όμως, θα αποτελέσει στα επόμενα χρόνια και κύριο οργανωτή της αστικής εγκατάστασης.⁷⁴ Όλες οι προσπάθειες της Επιτροπής έθεταν ως προτεραιότητα την καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης μέσω της κάλυψης των αναγκών των προσφύγων, χωρίς, όμως, να θίγονται τα δικαιώματα των γηγενών.⁷⁵ Στην συνέχεια, θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα τα προβλήματα που προκλήθηκαν από την ιδιαίτερη προσοχή που λάμβαναν από τους φορείς οι προσφυγικές ομάδες.

Το γεγονός ότι μέχρι το τέλος του 1930, όπου και καταργήθηκε η Ε.Α.Π., το έργο που σημειώθηκε από αυτήν υπήρξε εντυπωσιακό, το οφείλει και στην αυτονομία που διατήρησε κατά την επταετή της λειτουργία. Καθώς αποκομμένη όσο μπορούσε από την ελληνική καθημερινότητα εν μέσω πολικών και οικονομικών δυσχερειών και υπαγόμενη κάτω από διεθνή έλεγχο, μπόρεσε να συμβάλει αρκετά στην προσφυγική αποκατάσταση. Με την διάλυση της άφησε παρακαταθήκη στο ελληνικό δημόσιο όλη την περιουσία της αλλά και τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στους πρόσφυγες και δεν είχαν ακόμα εκπληρωθεί. Όσον αφορά τα καταλύματα που κατάφερε να πραγματοποιήσει κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της σε νέους αστικούς συνοικισμούς σημειώθηκαν πάνω από 27.000 κατοικίες, ενώ σε αγροτικούς συνοικισμούς κατασκευάστηκαν πάνω από 52.000 κατοικίες.⁷⁶

Οι παραπάνω μηχανισμοί αποτέλεσαν μαζί με την Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής (Μ.Ε.Α.) τους σημαντικότερους μηχανισμούς που τέθηκαν σε ισχύ προκειμένου να αντιμετωπιστεί αυτό το πρωτόγνωρο γεγονός. Η Μ.Ε.Α. συστάθηκε με βάση το άρθρο περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών στην Σύμβαση της Λωζάννης⁷⁷. Η ανταλλαγή αυτή, είχε διαφορετικό χαρακτήρα από τους προηγούμενους, είχε καταρχάς χαρακτήρα υποχρεωτικό. Θέτοντάς κίολας την σε αναδρομική ισχύ, περιέλαβε και τις μετακινήσεις που είχαν γίνει από την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Με την σύμβαση αυτή τερματίστηκε και κάθε ελπίδα για επιστροφή των προσφύγων στην πατρίδα τους. Για τους ανταλλάξιμους⁷⁸, λοιπόν, που παρέμεναν

⁷⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Πρόσφυγες..ό.π.*, σελ.78.

⁷⁵ ΜΑΛΚΙΔΗΣ Θ., *Οι Μικρασιάτες.. ό.π.*, σελ.326.

⁷⁶ *Ο.π.*, σελ.326.

ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Πρόσφυγες.. ό.π.*, σελ. 78.

⁷⁷ Στις αρχές του 1923 είχε προηγηθεί η ελληνοτουρκική σύμβαση που ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας.

⁷⁸ Ο όρος *Ανταλλάξιμος*, αποδίδει την προέλευσή του στην Συνθήκη της Λωζάννης. Άλλο πρόσφυγας, άλλο ανταλλάξιμος. Υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα σε αυτούς τους όρους. Ο ανταλλάξιμος

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

στον τόπο τους, προκειμένου να διευκολυνθούν κατά την μετακίνησή τους συστάθηκε η Μ.Ε.Α. Στις αρμοδιότητές της, εκτός από τον καθορισμό της μεταφοράς, ανήκε και η αξιολόγηση της περιουσίας των ανταλλαξιμών, για να μπορέσει να εκτιμηθεί και στη συνέχεια να ζητήσουν από το κράτος υποδοχής τους αποζημίωση. Η Μ.Ε.Α. είχε, επίσης, την δυνατότητα να ορίσει και άλλες υποεπιτροπές και Επιτροπές εκτιμήσεως στα δύο κράτη για να διευκολυνθεί το έργο της, με τα έξοδα όλης της δράσεώς της να επωμίζονται τα δύο ενδιαφερόμενα μέρη⁷⁹. Η λειτουργία της διήρκεσε μέχρι και το 1925 όπου και διαλύθηκε.

Όπως γίνεται αντιληπτό, ο κάθε ένας φορέας από τους παραπάνω διαδραμάτισε έναν ιδιαίτερο σκοπό την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι πρόσφυγες αλλά και οι ανταλλάξιμοι που μετακινήθηκαν υποχρεωτικά μετά την Συνθήκη είχαν να αντιμετωπίσουν πολλά προβλήματα και το ίδιο το κράτος έδειχνε πως δεν ήταν έτοιμο να αντιμετωπίσει κάτι τέτοιο. Ωστόσο, η ιστορία έρχεται για να αναδείξει πως ένα ιδιαίτερο επίτευγμα πραγματοποιήθηκε μέσα στα συντρίμια ενός νεοσύστατου κράτους. Παρά τις δυσχέρειες και τα αρκετά εμπόδια που παρουσιάστηκαν στο καιρό του μεσοπολέμου, οι μηχανισμοί που λειτούργησαν κατάφεραν να βοηθήσουν στην αποκατάσταση των προσφύγων.

υποχρεώθηκε να αποχωρήσει από τον τόπο του, έπειτα από την Συνθήκη. Αναχώρησε οργανωμένα βρισκόμενος υπό την εποπτεία της Διεθνούς Μεικτής Επιτροπής και αναφέρεται στα στενά χρονικά όρια 1923-1925.

ΜΠΑΛΤΑ Ευαγγελία, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους Ανταλλάξιμους», ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κ., ό.π., σελ.99.

⁷⁹ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., ό.π., σελ.84-85.

2.3 Μορφές εγκατάστασης και αποκατάστασης

Έχοντας, προηγουμένως, γίνει λόγος για τις πρώτες μορφές αρωγής που παρείχε το κράτος και στους θεσμικούς μηχανισμούς που ιδρύθηκαν για το σκοπό αυτό, έγινε αναφορά και στην αστική και την αγροτική αποκατάσταση. Στην αρχή, όπως τονίστηκε, οι πρόσφυγες παρουσίαζαν μια ανοχή στην ολιγογρία της αποκατάστασης γιατί θεωρούσαν πως η κατάσταση αυτή θα ήταν προσωρινή. Όταν όμως έγινε πλέον αντιληπτό από όλους ότι το ζήτημα της επιστροφής είχε λήξει και αυτός πλέον θα ήταν ο τόπος διαμονής τους, οι ισορροπίες άλλαξαν.

Η προσωρινή ανακούφιση που προσέφεραν τα μέτρα που λαμβάνονταν δεν έδιναν λύση στο ζήτημα, απλά το διαιώνιζαν. Μετά όμως την υπογραφή της Σύμβασης για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και την συνειδητοποίηση της μονιμότητά τους ασκήθηκαν μεγαλύτερες πιέσεις προς την πολιτεία.⁸⁰ Έτσι, το πρόβλημα της έλλειψης ενός σταθερού προγράμματος εγκατάστασης έπρεπε να προσπελαστεί και με τους φορείς αρωγής που αναλύσαμε προηγουμένως αυτό κατέστη εν μέρει εφικτό. Η Ε.Α.Π. όπως προελέχθη, με την σύστασή της ανέλαβε το έργο της εγκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού και στη συνέχεια την αποκατάσταση του.

Για να μπορέσει να συνεχιστεί αυτή η διευθέτηση του οξύτατου προβλήματος, η Ε.Α.Π. έλαβε υπόψη κάποιες παραμέτρους προκειμένου το έργο της εγκατάστασης να διευκολυνθεί. Αρχικά έγινε μια διάκριση μεταξύ των προσφύγων σε αστούς και αγρότες. Αυτός ο διαχωρισμός στηρίχθηκε κατά βάση στην αναφορά για το τι επαγγέλονταν στο τόπο στην πατρίδα τους. Παρόλα αυτά, παρατηρήθηκε πως η καταγραφή που πραγματοποιήθηκε δεν έδωσε μια ευδιάκριτη εικόνα. Τα πρώτα χρόνια παραμονής των προσφύγων στην Ελλάδα, εξαιτίας των πολλαπλών μετακινήσεων που υπήρξαν προκειμένου να βρουν τις καλύτερες συνθήκες για να εγκατασταθούν, παρατηρήθηκε και μια ευελιξία στα επαγγέλματα στα οποία απασχολούνταν. Επομένως, μια ξεκάθαρη εικόνα βασισμένη στις δηλώσεις τους ήταν δύσκολο στο να εξαχθεί⁸¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των παραπάνω, είναι η

⁸⁰ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ.88.

⁸¹ ΛΙΑΚΟΣ Α., *ό.π.*, σελ. 42.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

επιλογή μεγάλου αριθμού προσφύγων να ενταχθούν στην αγροτική αποκατάσταση, αν και μπορεί στις πατρίδες τους να απασχολούνταν σε αστικά επαγγέλματα⁸².

Η επιλογή αυτή μόνο τυχαία δεν μπορεί να θεωρηθεί, αφού η αγροτική αποκατάσταση θεωρήθηκε προνομιούχα σε σχέση με την αστική. Η στήριξη της αγροτικής εγκατάστασης και αποκατάστασης μπορούσε να προσφέρει στο ήδη καταπονημένο κράτος πολλά περισσότερα, από ότι η εγκατάσταση μαζών στα αστικά κέντρα. Αυτό φανερώνεται και με τους αριθμούς που σχετίζονται με την κατανομή της οικονομικής ενίσχυσης που έκανε η Ε.Α.Π. στους αστούς και στους αγρότες. Παρά το γεγονός ότι η τελευταία ομάδα άνηκε στο 47% του πληθυσμού του προσφυγικού κόσμου και κατά συνέπεια ήταν μικρότερη, δέχτηκε για την αποκατάσταση της πάνω από 3.500.000.000 δρχ. σε αντίθεση με την πολυπληθέστερη ομάδα που δέχτηκε γύρω στις 766.000.000 δρχ.⁸³ Το γεγονός ότι από το συνολικό μέρος των πόρων που ήταν για να διατεθούν το 86,35% ήταν για την ενίσχυση του αγροτικού τομέα, δηλώνει το λόγο που θεωρήθηκε προνομιούχα⁸⁴. Η οικονομική διαφορά αυτή, κάνει εμφανή τη διάκριση και παρουσιάζει με ξεκάθαρο τρόπο που δόθηκε η μεγαλύτερη προσοχή της πολιτείας και των φορέων όσον αφορά την απορρόφηση του προσφυγικού πληθυσμού.

Η αιτία για αυτήν την κατάσταση δεν ήταν μόνο η αντίληψη που επικρατούσε στις βενιζελικές κυβερνήσεις για την αγροτική ανάπτυξη που έπρεπε να επέλθει στην Ελλάδα⁸⁵, αλλά υπήρξε ένα συνονθύλευμα αντιλήψεων που οδήγησε την αστική αποκατάσταση σε δεύτερη μοίρα. Με τους πολέμους που είχαν προηγηθεί κατά την διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας, το ελληνικό κράτος είχε προσαρτήσει στα εδάφη τις λεγόμενες Νέες Χώρες, οι οποίες όμως δεν είχαν αποκτήσει την ομοιογένεια που θα τις καθιστούσαν ασφαλείς σε τυχόν επιδρομές άλλων λαών⁸⁶. Επομένως, η εγκαθίδρυση προσφυγικού πληθυσμού στις περιοχές αυτές θα κάλυπτε την ανάγκη της ενίσχυσης του ελληνικού στοιχείου, επιτυγχάνοντας έτσι την

⁸² ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό*. ό.π., σελ.146-147.

⁸³ *Ο.π.*, σελ. 144.

⁸⁴ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Έλσα, «Η Αποκατάσταση», ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., ό.π., σελ.106-107.

⁸⁵ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κώστας, «Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το Γενικό Περίγραμμα», ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ., ό.π., σελ. 24.

⁸⁶ *Ο.π.*, σελ.23.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

κατοχύρωση και την προάσπιση των νέων συνόρων του κράτους⁸⁷, την ομογενοποίησή της.

Η προώθηση αυτή της αποκατάστασης είχε, επιπλέον, να προσδώσει και άλλα στο κράτος. Η εγκατάσταση στην ύπαιθρο, σε μεγάλες ακαλλιέργητες εκτάσεις και η προσπάθεια εκμετάλλευσης τους ενέτειναν την ελπίδα για αύξηση της παραγωγής. Η προοπτική ότι θα υπήρχαν παραγωγές αποτέλεσε και το εχέγγυο, ώστε οι δανειστές να εμπιστευτούν την Ελλάδα και να συνάψουν μαζί της τα δάνεια που είχε ανάγκη. Λειτουργήσε, δηλαδή, σαν ένα είδος εγγύησης, για την οικονομική ενίσχυση που θα της δινόταν.⁸⁸

Οι μεταρρυθμίσεις, όμως, που προωθήθηκαν σε αυτή τη μορφή εγκατάστασης εξυπηρετούσαν και άλλους σκοπούς, τόσο πολιτικούς όσο και κοινωνικούς. Μέσω της αποκέντρωσης που προωθούνταν, οι φόβοι για κοινωνικές αναταραχές στα μεγάλα αστικά κέντρα περιορίζονταν. Οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης είχαν εντείνει τον φόβο για τυχόν ανάπτυξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας και οι ενδεχόμενες απόπειρες για ανατροπή του ισχύοντος καθεστώτος αύξανε την ανησυχία των πολιτικών φορέων. Παρέχοντας, λοιπόν, αυτήν την δυνατότητα οι φόβοι μειώνονταν και γι' αυτό η προώθηση της μικροκαλλιέργειας θα μπορούσε να αποδώσει τα επιθυμητά αποτελέσματα.⁸⁹

Όσον αφορά την επιλογή της περιοχής στην οποία μετακινούνταν, επιδίωξη τόσο της Ε.Α.Π. όσο και των αντιπροσωπευτικών ομάδων ήταν να υπάρχει στον νέο τόπο και κάποια ομοιότητα με την περιοχή εγκατάστασης που διέμεναν πριν μεταναστεύσουν υποχρεωτικά. Επίσης, κριτήριο αποτέλεσε και η προηγούμενη ενασχόληση και εμπειρία που είχαν οι καλλιεργητές στον τόπο τους με σκοπό εάν ήταν δυνατόν να απασχολούνταν σε παρόμοιες δραστηριότητες. Εκτός, όμως, από την καταλληλότητα της περιοχής, η ειδίκευση που είχαν οι καλλιεργητές υπήρξε ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας στην διάκριση των ομάδων των προσφύγων. Επιδιώχθηκε, αυτοί που προέρχονταν από κοινούς τόπους καταγωγής να εγκαθίσταντο στις ίδιες περιοχές. Οι πρόσφυγες που είχαν κοινή πατρίδα, ουσιαστικά και κοινά βιώματα επέλεξαν να εγκαθίστανται μαζί. Αυτό, όπως φάνηκε και στην

⁸⁷ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Ε., *ό.π.*, σελ. 104-105.

⁸⁸ *Ο.π.*, σελ.106-107.

⁸⁹ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Η Αποκατάσταση.. ό.π.*, σελ. 26.

Το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε με τους πρόσφυγες του 1922

συνέχεια μείωσε τις εντάσεις. Διότι, στους νέους συνοικισμούς αναπτύχθηκε ένα πνεύμα αλληλεγγύης και προσφοράς του ενός προς τον άλλον. Έτσι, οι ανταγωνισμοί που είχαν παρατηρηθεί μεταξύ των προσφύγων που διέμεναν μαζί αλλά προέρχονταν από άλλη περιοχή αποφεύχθηκαν, αλλά όχι όμως και οι εντάσεις με τους γηγενείς. Ωστόσο, η κίνηση για συνασπισμό των ομάδων με κοινή καταγωγή μείωσε και το κόστος της στέγασης, καθώς άρχισαν να αναπτύσσονται κοινότητες στις συγκεκριμένες περιοχές που αναλάμβαναν να βοηθήσουν στην ανέγερση των καταλυμάτων των συμπολιτών τους.⁹⁰

Από τα παραπάνω αποδεικνύεται γιατί δόθηκε προτεραιότητα στην αγροτική αποκατάσταση. Με τις μεταρρυθμίσεις που ακολουθήθηκαν καίρια ζητήματα επιλύθηκαν, οι απαλλοτριώσεις επιταχύνθηκαν, ενώ και η αναδιανομή γης επετεύχθη. Η ομοιογένεια, από την άλλη πλευρά, των εγκατεστημένων ομάδων έδωσε την ευκαιρία στην Ε.Α.Π. να μειώσει κάποιες από τις υποχρεώσεις της και να προσδώσει κάποια ασφάλεια στην περιοχή. Στα θετικά της αγροτικής εγκατάστασης ανήκουν επίσης, και η αύξηση τόσο των καλλιεργήσιμων εκτάσεων όσο και του πληθυσμού που κατάφερε να καλύψει τα κενά που είχαν δημιουργηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο.

Συγκριτικά με την αγροτική αποκατάσταση, η αστική δεν έτυχε παρόμοιας αντιμετώπισης, καθυστερώντας έτσι την αποκατάσταση των αστών προσφύγων. Η προτεραιότητα που δόθηκε από την Ε.Α.Π στην πρώτη ήταν εμφανής, όπως και οι λόγοι για τους οποίους συνέβη αυτό. Το γεγονός ότι η αγροτική θεωρήθηκε πιο προσοδοφόρα και πιο γρήγορη και με λιγότερο κόστος για το κράτος έθετε σε δεύτερη μοίρα την αστική⁹¹, η οποία είχε να αντιμετωπίσει ως κυριότερα ζητήματα την στέγαση και την απασχόληση των αστών πολιτών.⁹²

Η λύση των επιτάξεων που προηγήθηκε, κάλυψε μόνο ένα μέρος των προσφύγων. Για αυτό και προωθήθηκε η ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών σε πολλά αστικά κέντρα.⁹³ Η διαδικασία αυτή, είχε, όμως, εκτός από οικονομικές συνέπειες και κοινωνικές προεκτάσεις. Οι γηγενείς ενώ έβλεπαν όλη αυτή τη

⁹⁰ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό... ό.π.*, σελ. 148-150.

⁹¹ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το Προσφυγικό.. ό.π.*, σελ.151.

⁹² ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Ε., *ό.π.*, σελ.111.

⁹³ ΓΚΙΖΕΛΗ Β. Δ., *ό.π.*, σελ. 129-131.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

προσπάθεια που καταβαλλόταν για την αποκατάσταση των προσφύγων και τα κονδύλια που αξιοποιούνταν για το σκοπό αυτόν, ένιωθαν πως γι' αυτούς δεν υπήρχε καμία προοπτική για καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσής τους. Δεν λάμβαναν καμία ενίσχυση ούτε έχρηζαν της ίδιας μεταχείρισης, παρόλο που είχαν περιέλθει και αυτοί σε δυσχερή κατάσταση. Η πραγματικότητα δυσκόλευε για ακόμα μία φορά τις σχέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων.⁹⁴

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που προέκυπτε αφορούσε την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, δηλαδή την ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Η επιδίωξη αυτή, θεωρήθηκε άκρως σημαντική και αλληλένδετη με την εγκατάσταση και τη στέγαση, των οποίων η οργάνωσή, πλέον, είχε αρχίσει να μεταβάλλεται και να παίρνει την μορφή της οριστικής λύσης.⁹⁵ Διότι μια απλή εξασφάλιση κατοικίας χωρίς τη λύση του επαγγελματικού προβλήματος θα μπορούσε να προκαλέσει περισσότερα προβλήματα.⁹⁶ Γι αυτό το λόγο, η επαγγελματική τους απορρόφηση αποτέλεσε βασική προτεραιότητα των δράσεων αποκατάστασης, λόγω, όμως, της πολυπλοκότητας του ζητήματος, υπήρξε και βασικό τροχοπέδη της όποιας προσπάθειας καταβαλλόταν για την ένταξη των προσφύγων στην κοινωνία. Η Επιτροπή τις υπόλοιπες ανάγκες, όπως την εκπαίδευση τις εναπόθεσε στο ελληνικό κράτος, κρίνοντας πως η ίδια δεν ήταν ικανή να τις διευθετήσει.⁹⁷

Η Ε.Α.Π. προκειμένου να αντιμετωπίσει και αυτό το ζήτημα κινήθηκε σε δύο κατευθυντήριες γραμμές προς τους αστούς πρόσφυγες. Από την μία πλευρά, προσπάθησε να προωθήσει την αγροτική εγκατάσταση αλλά τα αποτελέσματα πολλές φορές δεν ήταν τα αναμενόμενα. Παρά την τοποθέτησή τους σε αγροτικούς συνοικισμούς δεν υπήρξαν τα επιθυμητά αποτελέσματα και η παραμονή τους από ότι αποδείχτηκε πως δεν διήρκεσε πολύ. Η παραγωγικότητά τους, επίσης, δεν ήταν η αναμενόμενη επειδή δεν κατείχαν τις απαραίτητες γνώσεις. Συγχρόνως, όμως, και ο αγροτικός τρόπος ζωής δεν τους ικανοποιούσε πλήρως. Επιδιώκοντας, έτσι, την

⁹⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το Πρόσφυγικό.. ό.π.*, σελ.151.

⁹⁵ *Ο.π.*, σελ.172.

⁹⁶ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Η Αποκατάσταση.. ό.π.*, σελ. 32.

⁹⁷ ΓΚΙΖΕΛΗ Β. Δ., *ό.π.*, σελ.167-172.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

επιστροφή τους σε κάποιο αστικό κέντρο, μόλις τους δινόταν η ευκαιρία εγκατέλειπαν την ύπαιθρο.⁹⁸

Η δεύτερη λύση που προωθήθηκε συνοδεύτηκε με υποχρεώσεις για τον προσφυγικό πληθυσμό. Αυτή η ενέργεια είχε σκοπό να αξιοποιήσει τις, ήδη, υπάρχουσες δεξιότητες και γνώσεις των προσφύγων, μέσω, όμως, μίας στήριξης από δάνεια. Η παροχή δανείων θα έδινε την δυνατότητα να ασχοληθούν οι πρόσφυγες με επαγγέλματα που κατείχαν. Οι σημαντικές, όμως, υποχρεώσεις που δημιουργήθηκαν από την αρχή αποτέλεσαν σημείο ρήξης με το ελληνικό κράτος, τα δάνεια αυτά ουδέποτε θεωρήθηκαν δώρο προς τους πρόσφυγες. Αντιθέτως, αποτέλεσαν μια οικονομική ενίσχυση που θα έδινε την δυνατότητα να καλυφθεί η έλλειψη παραγωγικών μέσων με το αζημίωτο, όμως, για το κράτος.⁹⁹ Λόγω αυτής της αιτίας, οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν κατά καιρούς ώθησαν τις προσφυγικές ομάδες να ασκήσουν πιέσεις προς το ελληνικό κράτος με διάφορους τρόπους.¹⁰⁰

Γενικά, η μεγάλη αύξηση του εργατικού δυναμικού έφερε και άλλες συνέπειες στο κράτος, αλλά και στην εκάστοτε τοπική κοινωνία. Το φθηνό αλλά και πολυάριθμο και πολλές φορές ειδικευμένο δυναμικό έφερε αναταράξεις στις σχέσεις τους με τους γηγενείς. Οι οικονομικές δυσκολίες που βίωνε η χώρα, είχε αυξήσει τα ποσοστά ανεργίας. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την εμφάνιση των προσφύγων στην αγορά εργασίας και την διεκδίκηση μιας θέσης άμβλυσε τις εντάσεις μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ως αναπόφευκτο επακόλουθο¹⁰¹ η σύγκρουση μεταξύ γηγενών και προσφύγων.

Η κάθοδος των προσφύγων εδημιούργησε εις την εργατικήν ταξιν δυσχερή θέσιν.[...] Νέα και γενική σύγκρουσις των δύο τάξεων ανεφαίνετο και πάλιν αναπόφευκτος.

Η ενόχληση αυτή παρατηρήθηκε ιδίως στις εργατικές τάξεις, όταν εκείνες προσπαθούσαν να ασκήσουν πιέσεις στους εργοδότες. Τότε έρχονταν αντιμέτωποι με

⁹⁸ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Ε., *ό.π.*, σελ.115.

⁹⁹ *Ο.π.*, σελ.116.

¹⁰⁰ Οι πρόσφυγες προκειμένου να υπάρξει κάποια ρύθμιση των χρεών που δημιουργήθηκαν από τα δάνεια άσκησαν διάφορες μορφές πολιτικής πίεσης, οι οποίες επιτεύχθηκαν είτε με την σύσταση προσφυγικών κομματικών σχηματισμών, είτε μέσω απειλών για αποχή στις εκλογικές διαδικασίες. ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Η Αποκατάσταση.. ό.π.*, σελ. 34.

¹⁰¹ ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ Αβραάμ, *Η Πρώτη Σταδιοδρομία του Ελληνικού Προλεταριάτου, Ο Επαγγελματικός Αγών του Ελληνικού Προλεταριάτου: Οι αγρότες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ολκός, 1975, σελ. 162.

Το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με τους πρόσφυγες του 1922

τον φόβο των μαζικών απολύσεων, διότι η πίεση, μέσω των απεργιών, δεν μπορούσε να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Από τη στιγμή που το εργατικό δυναμικό που αντιδρούσε μπορούσε να το αντικαταστήσει εύκολα με άλλο, οι διεκδικήσεις αποτύγχαναν.¹⁰²

Ουσιαστικά όμως, παρά τις όποιες αντιδράσεις που εμφανίστηκαν σχετικά με την ένταξη των προσφύγων στη οικονομική δραστηριότητα του ελληνικού κράτους, η αφομοίωσή τους επιδιώχτηκε με σκοπό την διακοπή της εξάρτησης των προσφύγων από την πρόνοια των κρατικών υπηρεσιών. Με το να καταφέρουν να καταστήσουν τους προσφυγικούς πληθυσμούς οικονομικά ανεξάρτητους και αυτοσυντήρητους, η οικονομική επιβάρυνση που είχε δημιουργηθεί με την ανάληψη της αποκατάστασης από το κράτος θα μειωνόταν.¹⁰³

Μπορεί η ελληνική κοινωνία να μην ήταν προετοιμασμένη κατάλληλα για να δεχθεί τέτοιο κύμα προσφύγων αλλά από ότι φαίνεται τα κατάφερε. Μερικές φορές μπορεί η εγκατάσταση και η αποκατάστασή τους να μην γινόταν οργανωμένα, ούτε βάση κάποιου συγκεκριμένου σχεδίου, όμως, η πίεση της πραγματικότητας ώθησε το κράτος να λάβει κάποιες αποφάσεις και να δημιουργήσει κάποιους θεσμικούς φορείς, των οποίων η αρωγή θα καθίσταντο απαραίτητη. Σύμμαχοι σε αυτήν την προσπάθεια αποτέλεσαν και οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες, ξένοι αλλά και εγχώριοι οργανισμοί, ανθρωπιστικές οργανώσεις αλλά και η ΚτΕ, φανερώνοντας με αυτόν τον τρόπο την σημασία του όλου εγχειρήματος.

¹⁰² ΛΙΑΚΟΣ Α., *ο.π.*, σελ.48-49.

¹⁰³ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Η Αποκατάσταση..ό.π.*, σελ. 38-39.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

3.1 Η Ελληνική Κοινωνία στον Μεσοπόλεμο

Το ελληνικό κράτος έπειτα από μια ταραγμένη περίοδο που διήρκεσε περίπου για μια δεκαετία (1912-1922) πέρασε στην φάση της ύφεσης¹⁰⁴. Ο Μεσοπόλεμος, όπως ονομάστηκε η περίοδος αυτή, για την Ελλάδα ξεκινάει με την Μικρασιατική Καταστροφή και τερματίζεται ουσιαστικά με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁰⁵ Η κατάσταση της χώρας μετά τα γεγονότα του 1922 ήταν κρίσιμη. Το τέλος του αλυτρωτικού οράματος μετά την ολοκληρωτική ήττα στο μέτωπο, ο διωγμός και η μετέπειτα οριστική ανταλλαγή των προσφυγικών πληθυσμών με ότι αυτό συνεπαγόταν, συνέθεταν μια κοινωνικοπολιτικά έκρυθμη πραγματικότητα.

Η βαθιά κρίση σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο σηματοδοτούσε τη ρήξη που θα εμφανιζόταν με την άφιξη των προσφυγικών ομάδων. Μπορεί πληθυσμιακά και χωροταξικά να αυξήθηκαν σημαντικά τα ποσοστά της χώρας, όμως, η κατάσταση που επικρατούσε επέβαλε να γίνει μια ανασυγκρότηση στις υποδομές του κράτους. Τα δεδομένα είχαν αλλάξει και οι μέχρι πρότινος δομές δεν επαρκούσαν, ώστε να αντιμετωπιστούν επιτυχώς τα δρώμενα που συνέβαιναν στην χώρα εκείνη την περίοδο.¹⁰⁶ Η Ελλάδα πλέον, είχε να αντιμετωπίσει εκτός των άλλων και την οικονομική κρίση που επιδειωνόταν με την άφιξη των προσφύγων. Η ανάγκη της αποκατάστασής τους σε συνδυασμό με τα κοινωνικά προβλήματα που άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους έκαναν την διαδικασία της αφομοίωσης των προσφύγων να φαντάζει επίπονη.

Γεγονός είναι ότι και οι ισορροπίες στην πολιτική σκηνή της χώρας άλλαζαν συθέμελα. Μέχρι και το 1924 το πολιτειακό σύστημα στηριζόταν σε μοναρχικά καθεστώτα που λάμβαναν κατά καιρούς διάφορες μορφές.¹⁰⁷ Τη χρονιά, όμως, εκείνη με απόντες τα δυο κυρίαρχα πρόσωπα των προηγούμενων ετών του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου τέθηκε το ζήτημα της αλλαγής πολιτεύματος. Ως

¹⁰⁴ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ Τόνια, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία, Εικόνες του Μικρασιάτη Πρόσφυγα στην Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, Αθήνα, Πορεία, 2003, σελ. 38.

¹⁰⁵ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., «Μεταξύ των Δύο Πολέμων», ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ ΧΡ., *ό.π.*, σελ. 9.

¹⁰⁶ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *ό.π.*, σελ. 38.

¹⁰⁷ ΜΠΑΧΑΡΑΣ Δημήτρης, «ΙΙ. Εκλογές – Δημοψήφισμα», ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., *ό.π.*, σελ. 41.

αποτέλεσμα αυτής της κοινωνικής και πολιτικής ανάγκης διεξήχθη δημοψήφισμα με το οποίο εγκαθιδρύθηκε ο θεσμός της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.¹⁰⁸

Για πρώτη φορά τότε, το εκλογικό σώμα συνίστατο υπό νέα μορφή, εκτός από τους γηγενείς, τις μειονότητες και τον στρατό πλέον στους εκλογικούς καταλόγους εγγράφηκαν και οι πρόσφυγες. Η είσοδος των τελευταίων, στην ελληνική κοινωνία και στο εκλογικό σώμα αποτέλεσε μια σημαντική εκλογική δύναμη, η οποία για τα επόμενα χρόνια θα έκρινε τα εκλογικά αποτελέσματα. Στις εκλογές που ακολούθησαν, ο στρατός μαζί με τον προσφυγικό πληθυσμό υπερψήφισαν τον θεσμό της Δημοκρατίας, δημιουργώντας νέες πολιτικές εξελίξεις. Εκείνο, όμως, που είναι άξιο αναφοράς προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι ελλειψείς υποδομές του κράτους, ακόμα και σε μια διαδικασία όπως είναι οι εκλογές είναι η σύγκυση που επικράτησε στους εκλογικούς καταλόγους. Στα εκλογικά τμήματα εμφανίστηκαν περισσότερες ψήφοι από ήταν αρχικά οι εγγεγραμμένοι ψηφοφόροι, ενώ πολλές φορές σημειώθηκαν περιστατικά, όπου οι πρόσφυγες ψήφισαν σε περισσότερα από ένα εκλογικά τμήματα.¹⁰⁹

Όσον αφορά την οικονομία, η πορεία της Ελλάδας σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες διαφοροποιούταν. Στην Ευρώπη, η διεθνής κρίση με αποκορύφωμα το Κραχ του 1929 και ο εθνικός προστατευτισμός που ενισχύθηκε, οδήγησαν στην αλλαγή πλευσης από την μέχρι πρότινος πιο φιλελεύθερη οικονομία. Η Ελλάδα όμως, είχε να επιλύσει και να διαχειριστεί και άλλες καταστάσεις. Τα εθνικά ζητήματα που είχαν προκύψει την ανάγκαζαν να χαράξει έναν δικό της δρόμο, άλλωστε και ο πληθυσμός που είχε καταφθάσει δεν άφηνε περιθώρια για διαφορετική αντίδραση.¹¹⁰ Η σταθεροποίηση της οικονομίας έπειτα από χρόνια αναταραχών, θεωρήθηκε αναγκαία. Στην προσπάθειά της, συνέβαλαν και τα προσφυγικά δάνεια που έλαβε από την Κ.τ.Ε. με σκοπό να επιτευχθούν εκτός από την αποκατάσταση και μια σειρά μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, και πάλι αυτή η λύση θεωρήθηκε προσωρινή. Εξαιτίας αυτής της προσωρινότητας, το κράτος έπρεπε να επενδύσει σε τομείς που θα ήταν

¹⁰⁸ Η διάσπαση των δύο μεγάλων πολιτικών ομάδων της προηγούμενης δεκαετίας είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία πολλών μικρότερων κομματικών συνδέσμων. Έχοντας ως πολιτικό υπόβαθρο αυτή την κατάσταση, η πρώτη κυβέρνηση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας υπό τον Παπαναστασίου, στηρίχθηκε από την πλειονότητα των φιλοβενιζελικών κομμάτων και του στρατού. ΜΠΑΧΑΡΑΣ Δ., *ό.π.*, σελ. 41-42.

¹⁰⁹ *Ό.π.*, σελ 41-42.

¹¹⁰ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Χρ.- ΠΑΝΣΕΛΗΝΑ Γ.Μ., «Η Ελληνική Οικονομία», ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., *ό.π.*, σελ. 121.

περισσότερο προσοδοφόροι. Για το λόγο αυτό, προωθήθηκαν οι ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις στην αγροτική αποκατάσταση, η οποία αποτυπώθηκε με την αναδιανομή γης.¹¹¹

Την ίδια στιγμή, στα αστικά κέντρα μια άλλη παράμετρος άρχισε να πιέζει την εξαντλημένη ελληνική οικονομία. Η είσοδο των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και κατά συνέπεια και στην εγχώρια αγορά είχε ως απόρροια την σχετική αναβάθμιση της βιομηχανίας. Ο ρόλος των προσφύγων υπήρξε καταλυτικός εκείνη την περίοδο για την ανάκαμψη της δραστηριότητά της. Καταρχήν, η ζήτηση των αγαθών αυξήθηκε μιας και το αγοραστικό κοινό πολλαπλασιάστηκε. Η απότομη αύξηση, όμως, του εργατικού δυναμικού, έδωσε την ευκαιρία απορρόφησης από τις βιομηχανίες φθηνότερου εργατικού δυναμικού. Όλη αυτή η κατάσταση μπορεί να έδωσε μια ανάταση στην ελληνική οικονομία, όμως, το γεγονός ότι δεν υπήρχε συντονισμένη προσπάθεια για μια ποιοτική αναβάθμιση της βιομηχανίας του τόπου, δεν επέτρεψε η άνθιση του κλάδου.¹¹² Ουσιαστικά η άνθιση αυτή, όπως αποδείχτηκε, κάλυψε μόνο τις ανάγκες της εποχής εκείνης, χωρίς, ωστόσο, να τεθούν οι σωστές βάσεις προκειμένου να αξιοποιηθεί η ευκαιρία ανάπτυξης της βιομηχανίας. Έτσι, πολλές μονάδες παρέμειναν στα πλαίσια της οικοτεχνίας.¹¹³ Η όποια ανάπτυξη όμως, που παρατηρήθηκε, χάθηκε στη δύνη του οικονομικού κραχ του 1929.

Όλες αυτές οι πολιτικοοικονομικές αλλαγές, μαζί με τις κοινωνικές εξελίξεις που διαδραματίζονταν στην ελληνική κοινωνία, συνέθεταν το πλαίσιο των ιστορικών εξελίξεων εκείνης της περιόδου. Μετά, λοιπόν, την εγκατάσταση και την αποκατάστασή των προσφύγων, η είσοδό τους στην αγορά εργασίας και στην κοινωνική ζωή της χώρας θα γεννήσει νέες προκλήσεις που θα χρειαστεί να αντιμετωπιστούν. Η ένταξη τους, δεν υπήρξε εύκολη και οι ακραίες συμπεριφορές, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, ήταν ένα συχνό φαινόμενο.

¹¹¹ Ο.π., σελ 121-123.

¹¹² Ο.π., σελ. 126-127.

¹¹³ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Η Αποκατάσταση.. ό.π.*, σελ.40.

3.2 Το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης

Η οριστική εγκατάσταση στο ελληνικό έδαφος των προσφυγικών πληθυσμών σηματοδότησε τον τερματισμό, όπως φάνηκε, μιας σειράς διωγμών και πληθυσμιακών ανακατατάξεων στην περιοχή της βαλκανικής χερσονήσου που είχαν αρχίσει από τον 17^ο αι. Η μαζική προέλευση τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων, ο οποίος πολλαπλασιάστηκε με την Καταστροφή και στην συνέχεια ενισχύθηκε με την υποχρεωτική ανταλλαγή, είχε ως επακόλουθο την εμφάνιση συνεπειών στο κράτος υποδοχής. Το ελληνικό κράτος είχε πλέον να αντιμετωπίσει μαζί με τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα, νέα φλέγοντα ζητήματα που συνδέονταν εξ' ολοκλήρου με την εμφάνιση των προσφύγων.

Νωρίτερα έγινε αναφορά στους μηχανισμούς στήριξης που θεσμοθετήθηκαν και τέθηκαν σε ισχύ προκειμένου να επιτευχθεί η εγκατάσταση και αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού. Η καινούργια πραγματικότητα, έθεσε τόσο στον γηγενή πληθυσμό όσο και στον προσφυγικό, προβληματισμούς που καθ' όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου άλλοτε εντείνονταν και άλλοτε μειώνονταν δημιουργώντας μεγάλα προβλήματα στην προσπάθεια αφομοίωσής τους. Ήταν ξεκάθαρο πως η δομή της ελληνικής κοινωνίας, κυρίως, μετά την *Εξοδο* του ελληνισμού από την Μικρά Ασία και τις αποφάσεις που στην συνέχεια πάρθηκαν, άλλαξε.¹¹⁴ Εκ των πραγμάτων, το ελληνικό κράτος έπρεπε να εκσυγχρονιστεί και η κοινωνία να δεχθεί τα καινούργια δεδομένα.

Από εκείνη την στιγμή, εύθραυστες ισορροπίες δημιουργήθηκαν, μιας και ο πληθυσμός της Ελλάδας αποτελούταν από τους γηγενείς και τους πρόσφυγες. Η διάκρισή τους αυτή, μαρτυρούσε ότι η ένταξή της δεύτερης ομάδας στην κοινωνία δεν θα ήταν εύκολη. Η κάθε μια από αυτές είχε δομήσει την ύπαρξη και την εξέλιξή της υπό διαφορετικές συνθήκες. Η ελληνική κοινωνία είχε βιώσει επί μια δεκαετία μια σειρά πολεμικών συρράξεων, πολιτικής αστάθειας και πλέον είχε να

¹¹⁴ ΓΚΙΖΕΛΗ Β. Δ., *ό.π.*, σελ. 29-30.

αντιμετωπίσει τα αποτελέσματα μιας χαμένης εκστρατείας μέσω μιας νέας «απειλής».¹¹⁵

Ο προσφυγικός πληθυσμός από την άλλη, βίωσε την Καταστροφή και τον ξεριζωμό από την πατρίδα του. Αναγκάστηκε με την απόφαση της οριστικής ανταλλαγής να συμβιβαστεί και να βρει τον τρόπο επιβίωσης στον νέο τόπο που εγκατάστασης. Το γεγονός ότι είχαν περιέλθει σε μειονεκτική θέση απέναντι στους ντόπιους, ενίσχυσε την αλληλεγγύη που ανέπτυξαν μεταξύ τους. Αυτό παρατηρήθηκε κυρίως, όπως τονίστηκε προηγουμένως, στους συνοικισμούς που είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες από τον ίδιο τόπο προέλευσης.¹¹⁶

¹¹⁵ ΓΚΙΖΕΛΗ Β. Δ., *ό.π.*, σελ. 258-259.

¹¹⁶ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σία, «Κοινωνικές και Πολιτισμικές Επιδράσεις από την Εγκατάσταση των Προσφύγων», ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κ., *ό.π.*, σελ. 258 – 259.

3.3 Η ανάγκη αφομοίωσης των προσφύγων

Η εμφάνιση των προσφύγων αναμφισβήτητα θεωρήθηκε σταθμός για την ελληνική κοινωνία με τις επιρροές να είναι φανερές στα εθνολογικά στοιχεία και στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Η πολυδιάστατη πλέον κοινωνία έπρεπε να βρει τον τρόπο να εντάξει τον μεγάλο αριθμό προσφύγων, κάνοντάς τον συγχρόνως παραγωγικό. Επομένως, το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης επιβαλλόταν να επιλυθεί προκειμένου οι ακραίες αντιθέσεις να αμβλυνθούν, οι ανισότητες να ισοπεδωθούν και οι διχόνοιες να προσπελαστούν.

Μπορεί η αποκατάσταση των προσφύγων να σημειώθηκε με ταχείς ρυθμούς σε σχέση με τον αριθμό τους, εντούτοις όμως, η αφομοίωσή τους έγινε σταδιακά. Το γεγονός ότι ο προσφυγικός πληθυσμός δεν αποτελούσε ένα ενιαίο σύνολο αν και αντιμετωπίστηκε σαν να είναι, συνέβαλε στην καθυστέρηση της ένταξης.¹¹⁷ Οι παράγοντες που ενισχύουν αυτήν την αίσθηση, είναι η διαφορετική κοινωνική και επαγγελματική προέλευση των ομάδων που κατέφθασαν, ο τόπος καταγωγής αλλά και η διαφορετικότητα στον τρόπο άφιξης, καθώς δεν ήρθαν όλοι την ίδια περίοδο, και, κυρίως, ούτε υπό τις ίδιες συνθήκες.¹¹⁸

Εντάχθηκαν παρόλα αυτά όλοι, σε μια κατηγορία με τον όρο «πρόσφυγας». Η μετέπειτα κατηγοριοποίηση, όμως, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική τους θέση, φανέρωνε την πολυπλοκότητα του νέου ζητήματος της αφομοίωσης. Τρεις αποτέλεσαν τις μεγάλες κατηγορίες, στις οποίες ταξινομήθηκε ο προσφυγικός πληθυσμός με βάση κυρίως τις συνθήκες διαβίωσης. Στην πρώτη, η οποία ήταν και η μικρότερη, άνηκαν όσοι είχαν καταφέρει να φέρουν μαζί τους κάτι από τα περιουσιακά τους στοιχεία. Η ένταξη αυτής της ομάδας, με την μεγαλύτερη οικονομική ευρωστία στην κοινωνία, όπως ήταν φυσικό, πραγματοποιήθηκε σε

¹¹⁷ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Ε., *ό.π.*, σελ.104.

¹¹⁸ Όταν αναφερόμαστε στο προσφυγικό ζήτημα κρίνεται ορθό να τονίζεται και να διαχωρίζεται πως στον Ελλαδικό χώρο δεν κατέφθασαν όλοι οι πρόσφυγες την ίδια περίοδο, ούτε κάτω από τις ίδιες συνθήκες. Ο ψυχισμός των πρώτων προσφύγων που κατέφθασαν κατά την περίοδο της Καταστροφής και στο σύντομο διάστημα που ακολούθησε από αυτήν δεν μπορεί να θεωρηθεί ίδιος με των Ανταλλάξιμων μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης που είχαν κάποιο χρόνο να προετοιμαστούν καλύτερα και να πάρουν κάποιο μέρος της κινητής περιουσίας τους μαζί τους. ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το Προσφυγικό.. ό.π.*, σελ. 160-161.

συντομότερο χρονικό διάστημα. Διότι, με τους οικονομικούς πόρους που κατείχαν σε συνδυασμό με το επιχειρηματικό πνεύμα και τις γνωριμίες τους, κατάφεραν να αποτελέσουν σύντομα σημαντικό κομμάτι της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Οι υπόλοιπες δύο κατηγορίες αποτελούσαν και την πλειοψηφία του προσφυγικού πληθυσμού. Στην δεύτερη κατηγορία εντάσσονταν οι αστοί πρόσφυγες, οι οποίοι κατάφεραν να ανταπεξέλθουν στα προβλήματα της νέας πραγματικότητας, ενώ στην τρίτη και πολυπληθέστερη άνηκαν όλοι όσοι αδυνατούσαν να επιβιώσουν και προκειμένου να εξασφαλίσουν την ύπαρξή τους επιδίωκαν την απασχόλησή τους σε οποιοδήποτε είδος εργασίας, και τις οποίες άλλαζαν με μεγάλη συχνότητα¹¹⁹.

Παρουσιάζοντας τις ταξινομήσεις των προσφυγικών ομάδων γίνεται αντιληπτό ότι η κοινωνική ένταξη των προσφύγων που άνηκαν στις δυο πολυπληθέστερες κατηγορίες φάνταζε δυσκολότερη. Το κράτος για να μπορέσει να επιτύχει το σκοπό του, έδωσε, αρχικά, προτεραιότητα στο ζήτημα της στέγασης, και μετέπειτα της εργασίας. Σε μια κοινωνία όμως, που οι δομές της δοκιμάζονταν και τραντάζονταν συθέμελα, η εμφάνιση ορισμένων προκαταλήψεων και στερεοτύπων δεν άργησε να φανεί. Η εύρεση λύσης υπήρξε αναγκαία. Η πόλωση που αναπτύχθηκε μεταξύ γηγενών και προσφύγων θα ταλάνιζε την ελληνική κοινωνία για αρκετά χρόνια. Όλη αυτή η κοινωνική ένταση που ακολούθησε, τερματίστηκε ουσιαστικά με την είσοδο της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αν και τα κατάλοιπα σε κάποιες τοπικές κοινωνίες παρέμειναν για αρκετά χρόνια ακόμα.

¹¹⁹ Ο.π., σελ. 152-153.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

*Ρατσισμός είναι να μισείς κάτι
που τυχαία δεν είσαι...*

Ανώνυμος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ

Στο πρώτο μέρος έγινε, μια σύντομη παρουσίαση της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου προκειμένου να γίνει αντιληπτό το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των προσφύγων υπήρξε ένα ακόμα στοίχημα για το ελληνικό κράτος που μπορεί να κερδήθηκε αλλά δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς εμπόδια.

Με βάση το πολιτικοοικονομικό υπόβαθρο που επικρατούσε οι πρώτες αντιπαραθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων δεν άργησαν να φανούν. Αυτό είναι και το ζήτημα που θα παρουσιαστεί και θα αναλυθεί στο δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής. Σκοπός είναι να αναδειχθούν οι μορφές ετερότητας που παρουσιάστηκαν και δημιούργησαν την παγίωση κάποιων στερεότυπων αντιλήψεων προς τα πρόσωπα των προσφύγων. Συγχρόνως όμως, θα επιδιωχθεί να αναλυθεί και η στάση του προσφυγικού πληθυσμού προς τις κατηγορίες και τους χαρακτηρισμούς που ειπώθηκαν.

Προτού, όμως, ασχοληθούμε με την ανάδειξη των εκφάνσεων των αντιπαραθέσεων, κρίνεται αναγκαία η προσέγγιση εν συντομία, εννοιών όπως είναι ο ρατσισμός και τα στερεότυπα. Μέσω αυτής της αναφοράς θα μπορέσει να δημιουργηθεί η σύνδεση των γεγονότων που παρουσιάστηκαν νωρίτερα με την εμφάνιση των συγκρούσεων και των προκαταλήψεων που παγιώθηκαν. Σε ποιές λοιπόν, κοινωνικές συνθήκες αναδεικνύονται οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα; Η ύπαρξη ετερότητας του πληθυσμού τι ρόλο παίζει σε μια ήδη οικονομικά εξαντλημένη κοινωνία; Οι απαντήσεις των ερωτημάτων αυτών θα αποτελέσουν και την γέφυρα μεταξύ της επιστημονικής έρευνας και της πραγματικότητας που λάμβανε χώρα την εποχή εκείνη στην Ελλάδα.

Οι ρατσιστικές συμπεριφορές αποτελούν ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο πέρασε από πολλά στάδια και που ακόμα και σήμερα ταλανίζει την ελληνική κοινωνία και όχι μόνο, αποτελώντας έτσι, ένα παγκόσμιο φαινόμενο.¹²⁰ Ποιο όμως είναι το κοινωνικό υπόβαθρο που επιτρέπει τέτοιες συμπεριφορές να αναδύονται και

¹²⁰ MANESSIS Aristovoulos I., «Racism: Aspects and Confrontation», Kotsiris Lambros E., *Racism Conference on Political, Economic and Social Racism*, Θεσσαλονίκη, Sakkoulas, 2005.

να παγιώνονται; Ο ρατσισμός και ο φόβος για κάθε μορφής διαφορετικότητας εμφανίζονται σε περιόδους κοινωνικής ανασφάλειας. Ο φόβος για το αβέβαιο μέλλον, τα ποσοστά ανεργίας που αυξάνονται και μια άσχημη οικονομικά κατάσταση θεωρούνται βασικοί λόγοι που μπορούν να συμβάλουν στο να παρατηρηθεί αυτό το φαινόμενο.¹²¹ Επομένως, η γενική αβεβαιότητα της Ελλάδας του Μεσοπολέμου ευνοούσε να αναπτυχθούν φοβίες για τον νεοφερμένο πληθυσμό.

Ο ρατσισμός είναι μια έννοια που μπορεί να οριστεί με πολλούς τρόπους και να εκδηλωθεί με ποικίλες συμπεριφορές. Κατά κύριο λόγο στηρίζεται στην πεποίθηση ότι μια ομάδα ανθρώπων είναι ανώτερη από κάποια άλλη, λόγω της φυλετικής¹²² ή της εθνικής τους καταγωγής. Ωστόσο, ο ρατσισμός ως όρος δεν περιορίζεται σε αυτές τις δυο κατηγορίες αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σε ανάλογες συμπεριφορές που παρατηρούνται λόγω άλλων διακριτικών γνωρισμάτων. Το φαινόμενο αυτό, έχει ως αποτέλεσμα η συμπεριφορά της κυρίαρχης ομάδας προς τις «υποδεέστερες» να γίνεται πιο εχθρική. Το διαφορετικό σύστημα αξιών των ομάδων και συνήθως οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που παρατηρούνται με την εμφάνιση μιας νέας κοινωνικής ομάδας εντείνουν την πόλωση.¹²³

Αυτό που μας ενδιαφέρει, κυρίως, είναι οι μορφές που μπορεί να πάρει, διότι στη συνέχεια θα παρουσιαστούν συμπεριφορές γηγενών, οι οποίες ενδέχεται να εντάσσονται σε αυτό που ορίζεται ως ρατσιστική συμπεριφορά. Σύμφωνα με το Council of Europe, ο ρατσισμός μπορεί να υπάρχει σε προσωπικό, διαπροσωπικό, θεσμικό ή πολιτιστικό επίπεδο και μπορεί να εκδηλωθεί φανερά ή υπογείως.¹²⁴

¹²¹ ΦΩΛΙΑΣ Χρήστος, *Η Πορεία και η Εξέλιξη του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2000, σελ. 9.

¹²² Η έννοια της φυλής, έχει διαπιστωθεί επιστημονικά ότι δεν υφίσταται και θεωρείται ένα κοινωνικό κατασκεύασμα. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ανώτερες και κατώτερες φυλές εντάσσεται «[...]στη λογική της πολιτικής φιλοσοφία [...] αναγόρευσε την «επιβίωση του ισχυρότερου»σε βασική αρχή κοινωνικής οργάνωσης..».

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζήσης Δ., *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός, Εισαγωγή στο φυλετικό μίσος – Ιστορική, Κοινωνιολογική και Πολιτική Μελέτη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, σελ.129.

Η άποψη αυτή εκφράστηκε και από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στον ορισμό που παρουσίασε για τον ρατσισμό.

« In recent years, it has been established that "race" is, in fact, a social construct and that it is impossible to classify people according to any other category than that of "human being". Therefore, racism exists even though "race" does not».

http://eycb.coe.int/compass/en/chapter_5/5_4.html#3, (τελευταία πρόσβαση 10/1/2015).

¹²³ ΠΕΤΡΟΥ Γιώργος, «Ρατσισμός», *Ενατενίσεις*, Περιοδική Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Κύκκου και Τηλλυρίας, τεύχος 7, Λευκωσία, Ιανουάριος – Απρίλιος 2009, σελ 108.

<http://www.kykkos.org.cy/imkt.cy.net/07/T07-108.pdf> (τελευταία πρόσβαση 10/1/2015).

¹²⁴ http://eycb.coe.int/compass/en/chapter_5/5_4.html#3, (τελευταία πρόσβαση 10/1/2015).

Υβρεις, συγκρούσεις, λεκτικές και σωματικές επιθέσεις, στοχευμένες επιθέσεις αλλά και διακρίσεις πολιτισμικές λόγω διαφορετικών αξιών και προτύπων συνιστούν κάποιες από τις μορφές που μπορεί να πάρει η έννοια της ρατσιστικής συμπεριφοράς.¹²⁵

Παρόλο που θα μπορούσε η έννοια του ρατσισμού και οι εκφάνσεις του να αποτελούν μια ξεχωριστή μελέτη, εδώ δεν χρειάζεται να αναλυθεί περαιτέρω. Με βάση τη σύντομη αναφορά που παρουσιάστηκε, γίνεται αντιληπτό τι εκλαμβάνεται ως ρατσιστικό φαινόμενο. Μαζί με το ρατσισμό συμπορεύονται δυο έννοιες ακόμα, η προκατάληψη και η ξενοφοβία. Η προκατάληψη στηρίζεται στην διαιώνιση στερεότυπων πεποιθήσεων και θεωρείται η αρνητικά προσκείμενη συμπεριφορά προς μια ομάδα ατόμων. Μέσω της ανάδειξης των ακραίων συμπεριφορών που παρατηρήθηκαν στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου, οι προκαταλήψεις και ο φόβος για το κάτι διαφορετικό, το ξένο οδήγησαν πολλούς ανθρώπους σε ακραίες συμπεριφορές, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ρατσιστικές.

Επομένως, στην ενότητα που ακολουθεί θα παρουσιαστούν αυτές οι συμπεριφορές που εμφανίστηκαν και θα αναδειχθούν οι εκφάνσεις των αντιπαραθέσεων που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Στη συνέχεια, θα αναλυθούν οι τρεις πυλώνες που στηρίζουν την ύπαρξη ενός κράτους (οικονομία, κοινωνία, πολιτική) και θα επιδιωχθεί να γίνει κατανοητή η αιτία που αυτά τα σημεία αποτέλεσαν τα πεδία της σύγκρουσης. Ολοκληρώνοντας αυτήν την μελέτη, θα γίνει λόγος για τις στερεότυπες εκφράσεις και τους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν στα μέλη της τότε κοινωνίας προκειμένου να αναδειχθεί το εύρος της αντιπαλότητας που υπήρχε.

¹²⁵ ΠΕΤΡΟΥ Γ., *ό.π.*, σελ 109.

<http://www.kykkos.org.cy/imkt.cy.net/07/T07-108.pdf> (τελευταία πρόσβαση 10/1/2015).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

1.1 Το υπόβαθρο που ευνόησε την εμφάνιση στερεοτύπων

Το σοκ που υπέστη η ελληνική κοινωνία το 1922, την έφερε αντιμέτωπη με την πραγματική υπόσταση των προβλημάτων της εποχής. Η ήττα που προηγήθηκε και η Καταστροφή που επακολούθησε φανέρωνε την δυσοίωνα κατάσταση που θα επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο. Πλέον οι γηγενείς δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο τα προβλήματα που ήδη υπήρχαν αλλά ελλόχευε ένας ακόμα κίνδυνος, εκείνος των προσφύγων. Ο μεγάλος όγκος των προσφύγων που κατέφθανε άρχισε να ταράζει τον πολιτικό και κοινωνικό βίο.¹²⁶

Πριν ακόμα αρχίσουν να προκύπτουν τα νέα ζητήματα με την άφιξη τους, η πολιτική αλλά και εθνική κρίση είχε ενταθεί.¹²⁷ Στην ανάλυση της πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας κατά την δεκαετία πριν την Καταστροφή, έγινε αναφορά για τις δυο επικρατέστερες τάσεις στο πολιτικό γίνεσθαι, τους βασιλικούς και τους βενιζελικούς. Η διάσπαση αυτή για πολλές δεκαετίες ακόμα θα δίχαζε την κοινωνία, παίρνοντας τη μορφή βενιζελικών – βασιλικών και στη συνέχεια φιλελευθέρων – λαϊκών.¹²⁸ Αρχικά, ο Διχασμός φανέρωνε την αντίθετη προσέγγιση που είχε η κάθε ομάδα επί των θεμάτων της Ελλάδας. Ιδίως κυρίως σε σχέση με τις επιλογές που λαμβάνονταν υπόψη στην εξωτερική πολιτική. Αυτή η άποψη επισφραγίστηκε και με την *Δίκη των Έξι*,¹²⁹ που στο κατηγορητήριο ήταν, εκτός των άλλων, και οι αιτίες για την απομόνωση της Ελλάδας κατά το τέλος της Εκστρατείας από τις Μεγάλες

¹²⁶ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ Μενέλαος, Οι Πρόσφυγες στην Μεσοπολεμική Αθήνα : Η άφιξη και η αντίδραση των γηγενών, <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/prosfyges-sti-metapolemiki-athina-i-afiksi-kai-i-antidras-i-ton-gigenon> (τελευταία πρόσβαση 10/10/2014).

¹²⁷ ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗΣ Νίκος, «Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μια Ιδιόμορφη Ιστορική Σχέση», ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κούλα (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα, Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 2004, σελ. 47.

¹²⁸ Ο.π., σελ.47.

¹²⁹ «Με την Δίκη των Έξι, έτσι έχει μείνει στην μνήμη μας και στην ιστορία η δίκη αυτή, από τον αριθμό των εκτελεσμένων, ενώ οι κατηγορούμενοι ήταν οκτώ, την καταδίκη τους σε θάνατο και την εκτέλεσή τους στο Γουδί στις 15 του Νοέμβρη 1922, γράφτηκε ο επίλογος της Μικρασιατικής Τραγωδίας,..., πνίγηκε το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας...», Ομιλία ΔΕΤΣΗ Μιχάλη Δ., ε.τ. Αντιπροέδρου Αρείου Πάγου, Πινακοθήκη Κουβουτσάκη, Αθήνα, 24/01/2011.

Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Δυνάμεις τις εποχής. Το γεγονός της απομόνωσης αποτέλεσε έναν από τους κύριους παράγοντες του χάσματος μεταξύ τους, καθώς η πολιτική που είχε προηγηθεί θεωρήθηκε ως η αιτία για το δυσμενές αποτέλεσμα και κατά συνέπεια θεωρήθηκε ο βασικός λόγος της ήττας που ακολούθησε.¹³⁰

Με την έλευση των προσφύγων το κλίμα οξύνθηκε ακόμα περισσότερο και ο πολιτικός διχασμός πήρε άλλες διαστάσεις. Προτού όμως οι πρόσφυγες κάνουν την εμφάνισή τους, το αρνητικό κλίμα προς τους Μικρασιάτες είχε ήδη αρχίσει να δημιουργείται στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας. Με τον νόμο τον Ιούλιο του 1922, γίνεται αντιληπτό ότι ο πληθυσμός της Ιωνίας δεν ήταν επιθυμητός στο ελληνικό κράτος. Συγκεκριμένα, με τον 2870/1922¹³¹, απαγορεύτηκε στον ελληνικό πληθυσμό της Ιωνίας να εκκενώσουν τα εδάφη, παρόλο που είχε ήδη παρθεί η απόφαση να αποχωρήσουν τα ελληνικά στρατεύματα από την περιοχή.

ΝΟΜΟΣ 2870/1922: Απαγορεύεται η εν Ελλάδι αποβίβασις προσώπων ομαδόν αφικνουμένων εξ αλλοδαπής εφ' όσον ούτοι δεν είναι εφοδιασμένοι δια τακτικών διαβατηρίων, νομίμως τεθεωρημένων ή δια την εγγράφων των εκάστοτε οριζόμενων δια Διαταγμάτων, εκδιδόμενων προτάσει των επί των Εσωτερικών, Εθνικής Οικονομίας και Περιθάλψεως Υπουργών.

Ακόμα και μετά την οριστική κατάρρευση του Μετώπου, η στάση της συγκεκριμένης κυβέρνησης δεν διαφοροποιήθηκε. Αντιθέτως, για μια ακόμη φορά, τους ζητήθηκε, προκειμένου να αποφευχθεί το «προσφυγικό πρόβλημα», να μην αποχωρήσουν από την περιοχή.¹³² Η συμπεριφορά αυτή, λίγο πριν την έλευση των προσφύγων δήλωνε πως η κατάσταση που θα επικρατούσε με την άφιξή τους κάθε άλλο παρά φιλική θα ήταν. Το πολιτικό λοιπόν, αλλά και οικονομικό πλαίσιο της εποχής, ήταν αυτά που θα εδραίωναν τα κύρια πεδία της αντιπαράθεσης.

Με την έλευση των προσφύγων τα υποβόσκοντα προβλήματα ήρθαν στην επιφάνεια και μερίδα του ελληνικού λαού άρχισε να τους αντιμετωπίζει με καχυποψία και πολλές φορές και με εχθρότητα. Κάποια στερεότυπα τότε άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους. Ορισμένες φορές αυτά ήταν θετικά, όπως η αναφορά

¹³⁰ ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 47

¹³¹ Τον Ιούλιο του 1922, υπογράφηκε από τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, τον Υπουργό Δικαιοσύνης Δ. Γούναρη και από τον Υπουργό εθνικής Οικονομίας Α.Λ. Ρούφο, ο συγκεκριμένος νόμος με τον οποίο απαγορευόταν η αποχώρηση του πληθυσμού από την Ιωνία.

¹³² ΔΑΦΝΗΣ Γρηγόρης, *Η Ελλάς μεταξύ των δυο πολέμων*, Α' τόμος, Ίκαρος, Αθήνα, 1974^{2η}, σελ. 16.

Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

στην έφεση και επιχειρηματική ικανότητα των προσφύγων¹³³ και άλλες φορές εχθρικά και κακόβουλα κάνοντας λόγο για το ήθος και τις αρχές τους. Με βάση λοιπόν, τα πεδία δράσης των αντιπαραθέσεων δημιουργήθηκαν τρεις μεγάλες κατηγορίες για να τα περικλείουν, η πολιτική, η οικονομική και πολιτισμική. Η διάκριση στηριζόταν στο υπόβαθρο που υπήρχε την εκάστοτε φορά που εκδηλώνονταν μια αποκλίνουσα συμπεριφορά, ευνοώντας την ανάπτυξη ρατσιστικών συμπεριφορών.¹³⁴

Η ελληνική πολιτική σκηνή και ο διχασμός που επικρατούσε αποτέλεσε ένα μεγάλο κεφάλαιο στις μεταξύ τους αντιπαραθέσεις. Με την είσοδο των προσφύγων στο εκλογικό σώμα, και με την πλειοψηφία τους να τάσσεται υπέρ των βενιζελικών δυνάμεων¹³⁵, οι μέχρι τότε ισορροπίες που μπορεί να υπήρχαν εξανεμίστηκαν. Ο πληθυσμός πλέον, ανερχόταν σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό και η εκλογική δύναμη του προσφυγικού πληθυσμού ήταν κάτι παραπάνω από απλά υπολογίσιμη. Αποτέλεσμα ήταν το χάσμα που επικρατούσε στο πολιτικό σκηνικό να διευρυνθεί και συγχρόνως να παραταθεί, επιβραδύνοντας τον εκδημοκρατισμό της χώρας.¹³⁶

Ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας για την αναζωπύρωση των εντάσεων, αποτέλεσε το πεδίο της οικονομίας. Πολλές φορές, οι οικονομικοί λόγοι υπήρξαν η αιτία για την σύγκρουση των γηγενών με τους πρόσφυγες και αρκετά από τα εγκλήματα διαπράχθηκαν εκείνη την περίοδο εις βάρος των προσφύγων ήταν απόρροια αυτών.

«Θα σφάξωσι, θα εκδιώξουσι τους πρόσφυγας δι' όπλων, μαχαίρων, και ροπάλων».¹³⁷

Κάθε μορφής οικονομικής δραστηριότητας των προσφύγων είχε αντίκτυπο στους γηγενείς, οι οποίοι τους κατηγορούσαν για την δική τους οικονομική ανέχεια.¹³⁸

¹³³ ΑΙΓΙΔΗΣ Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική και Κοινωνική Μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος*, Αθήνα, Ι. Λ. Αλευροπούλου και Σια, 1934, σελ. 114.

¹³⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ 304.

¹³⁵ *Ό.π.*, σελ. 304-305.

¹³⁶ ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 48.

¹³⁷ Η Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, ανάμεσα στα θέματα της ανέφερε μαρτυρίες ανθρώπων που φανέρωναν με τον πιο περιγραφικό τρόπο το κλίμα εχθρότητας που επικρατούσε την εποχή εκείνη. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ένα η περιγραφή της κατάστασης στο χωριό Ροδολείβος της Δράμας, όπου ντόπιοι απειλούσαν ότι: «θα σφάξωσι, θα εκδιώξουσι τους πρόσφυγας...», Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 16 Νοεμβρίου 1924.

¹³⁸ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ 304.

Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Έχοντας αναφέρει την πολιτική και την οικονομία ως τους κύριους τομείς στους οποίους παρατηρήθηκαν οι συγκρούσεις των δυο αυτών πληθυσμιακών ομάδων, δεν θα μπορούσε να λείπει και ο βασικότερος παράγοντας, η κοινωνία. Ο ρόλος που η ίδια διαδραμάτισε στις διαμάχες των πολιτών, υπήρξε καταλυτικός. Με αυτό δηλαδή εννοείται, το πολιτισμικό υπόβαθρο που είχε η κάθε ομάδα και συνέβαλλε στις πεποιθήσεις και τα διαφορετικά πιστεύω της κάθε μίας. Οι κοινωνίες από όπου προέρχονταν οι πρόσφυγες ήταν εντελώς διαφορετικές σε σχέση με τα μέρη που βρέθηκαν και το σύστημα αξιών τους σε πολλά σημεία δεν είχε καμία ομοιότητα με αυτό που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν κατά την παραμονή τους. Δυο επίμαχα χαρακτηριστικά παραδείγματα των αντιλήψεων την εποχή εκείνη και των κατηγοριών που αντάλλασαν στηρίζονταν στην ελληνικότητα και την θρησκευτικότητα των συγκρουόμενων ομάδων. Συγκεκριμένα, από τη μία οι γηγενείς κατηγορούσαν τους πρόσφυγες για την μη ελληνικότητα τους και από την άλλη οι πρόσφυγες τους γηγενείς για μειωμένη θρησκευτικότητα.¹³⁹

Επομένως, με την σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε γίνονται ευδιάκριτα τα αίτια που οδήγησαν στην εμφάνιση στερεότυπων αντιλήψεων και ρατσιστικών συμπεριφορών. Στην συνέχεια, θα μελετηθεί η κάθε ομάδα ξεχωριστά και θα παρουσιαστούν ανάλογα παραδείγματα με σκοπό να γίνει όσο πιο κατανοητό το κλίμα που επικρατούσε στην χώρα μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

¹³⁹Ο.π., σελ 309-313.

1.2 Οι πρόσφυγες ως απειλή στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Τι σήμαινε, όμως, να είσαι Έλληνας πρόσφυγας στην Ελλάδα; Πολλά κείμενα που αναφέρονται σε εκείνη την εποχή και πολλές μαρτυρίες σε εφημερίδες του Μεσοπολέμου όπως η *Παμπροσφυγική*, φανερώνουν μια σκληρή πραγματικότητα. Μπορεί το ζήτημα της αποκατάστασης, όπως υπογραμμίστηκε, να διευθετήθηκε σχετικά σύντομα σε σχέση με το μέγεθός του, ωστόσο η προσαρμογή και ενσωμάτωσή τους υπήρξε μια επίπονη διαδικασία. Προηγουμένως έγινε λόγος για τις κατηγορίες των προσφύγων¹⁴⁰, όπως ήταν φυσικό αυτοί που άνηκαν στην *ελίτ* κατάφεραν να αφομοιωθούν σύντομότερα λόγω τις οικονομικής τους κατάστασης. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο για τον υπόλοιπο πληθυσμό που κατέφθασε. Η σαφής διάκριση που υπήρξε από την αρχή και μεταξύ των προσφύγων, ήταν έκδηλη.¹⁴¹ Διότι, κατά την περίοδο της εγκατάστασής τους, οι εύποροι πρόσφυγες εγκαθίσταντο συνήθως σε μεγάλα αστικά κέντρα και σε περιοχές μαζί με τον γηγενή πληθυσμό, ενώ οι άποροι αρκούσαν σε μικρά παραπήγματα και σε συνοικισμούς, οι οποίοι εκ των πραγμάτων τους ξεχώριζαν από τον υπόλοιπο πληθυσμό.¹⁴² Επομένως, η κοινωνική διαστρωμάτωση και μέσα στις τάξεις του ίδιου του προσφυγικού πληθυσμού ήταν ένας ακόμα παράγοντας που επηρέασε την ένταξή τους στην κοινωνία.

Για να γίνει κατανοητό, όμως, τι σήμαινε για την ελληνική κοινωνία αυτή η άφιξη, πρέπει να γίνει ξεκάθαρο με ποια έννοια αποδινόταν ο όρος του πρόσφυγα. Η έννοια του *Μικρασιάτη Πρόσφυγα* συνδέθηκε γενικά με την έννοια του *πρόσφυγα*, παρόλο που δεν πληρούσε τις τυπικές προϋποθέσεις, όπως είχε ορίσει το Διεθνές Δίκαιο Προσφύγων. Παρόλο που δεν υπήρχε έλλειψη ιθαγένειας ή ομογένειας, οι ξεριζωμένοι συνδέθηκαν και ταυτίστηκαν με τον όρο αυτό.¹⁴³

¹⁴⁰ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό .. ό.π.*, σελ. 157.

¹⁴¹ HIRSCHON R., *ό.π.*, σελ. 78.

¹⁴² ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής, Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 – 1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001^{2η}, σελ. 213.

¹⁴³ ΒΟΥΤΥΡΑ Ευτυχία., «Η επιτυχής «αποκατάσταση» των Μικρασιατών προσφύγων», ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κ., *ό.π.*, σελ. 240.

Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Ο πρόσφυγας ως κοινωνικός όρος, απέκτησε αρνητική χροιά και πέρασε από διάφορα στάδια μέχρι να αποτάξει το αρνητικό εννοιολογικό περιεχόμενο που είχε αποκτήσει.¹⁴⁴ Άλλωστε, με τον όρο *πρόσφυγας* γινόταν η διάκρισή από τον γηγενή πληθυσμό και με αυτόν τίθετο στο περιθώριο. Χαρακτηριστική είναι μία μαρτυρία που ταυτίζει τον όρο πρόσφυγας ως ένας *τίτλος ανυποληψίας*.¹⁴⁵ Το κλίμα εχθρότητας και αντιπαλότητας που είχε αρχίσει να εδραιώνεται άρχισε να παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις μέσω της εκδήλωσης ακραίων πλέον συμπεριφορών

«Είμαστε Έλληνες όσο κι εδώ. Αλλά με το ‘πρόσφυγες’ μας ξεχώρισαν, μας τοποθέτησαν στο περιθώριο της κοινωνίας και κοντέψαμε να ξεχάσουμε τις ήμαστε. Ήταν τίτλος ανυποληψίας το ‘πρόσφυγας’, πώς να σας το πω. Μόνο όταν πιάσαμε στα χέρια μας τον κόπο μας και κάναμε δικό μας σπίτι, όταν έγιναν γνωστοί οι Κόντογλου, Βαλσαμάκης, Βενέζης, οι επιστήμονές μας κι έτρεχαν σ’ αυτούς οι ντόπιοι να τους συμβουλευτούν, τότε το ‘πρόσφυγας’, δεν μας ένοιαζε. Τιμή μας, που αν και μας ήθελαν πρόσφυγες, εμείς τα είχαμε καταφέρει» (μαρτυρία Π. Καλαϊτζή).

Με την έλευση των προσφύγων, η ελληνική πραγματικότητα βίωσε αλλαγές σε όλες τους τομείς της. Η πολιτική, η οικονομία και ο πολιτισμός της τραντάζονταν συθέμελα, και οι ρωγμές ή τα χάσματα που υπήρχαν εμβάθυναν ακόμα περισσότερο. Πλέον, οι κοινωνικές αντιθέσεις που εμφανίζονταν κατά περιοχές αλλά και γενικότερα στην αστική και αγροτική κοινωνία, δήλωναν περίτρανα με εμφανή τρόπο το χάσμα που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των ομάδων των γηγενών και των προσφύγων.¹⁴⁶

Αξίζει να τονιστεί πως και για τους Ανταλλάξιμους είχε τεθεί θέμα, αν θεωρούνται ή όχι πρόσφυγες. Αλλά σύμφωνα με τον Υπατο Αρμοστή της ΚτΕ Fridjof Nansen, στηριζόμενος στις αρχές του Διεθνούς Δικαίου Προσφύγων, δεν θα έπρεπε οι Ανταλλάξιμοι να ταυτιστούν με τους πρόσφυγες. Διότι, εκεί υπογραμμίζονταν πως η ακούσια μετακινούμενοι πληθυσμοί δεν θα έπρεπε να θεωρούνται πρόσφυγες. Εκτός όμως από τον ακούσιο χαρακτήρα, το γεγονός ότι δεν ήταν και αλλογενείς, ενίσχυε την άποψη αυτή.

ΒΟΥΤΥΡΑ Ε., *ό.π.*, σελ. 239.

¹⁴⁴ ΡΗΓΟΣ Άλκης, *Η Β’ Ελληνική Δημοκρατία 1924 – 1935, Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής σκηνής*, Κομμούνα, 1999^{3η}, σελ. 228.

¹⁴⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Άννα, *Όταν οι Αστοί έγιναν Πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σελ.177.

¹⁴⁶ «...Δεν υπήρξε συμπάθεια, δεν υπήρξε απάθεια, υπήρξε αντιπάθεια. », χαρακτηριστικές οι λέξεις που χρησιμοποίησε ο Παναγιώτης Κανελόπουλος, προκειμένου να αποδώσει το κλίμα που επικρατούσε. Με τις συγκεκριμένες, να περικλείουν όλες τις σκέψεις της ελληνικής κοινωνίας εκείνης της εποχής.

ΡΗΓΟΣ Α., *ό.π.*, σελ. 227.

Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

«...μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού που από το 1915 είχε διχασθεί δεν αντίκρουσε με συμπάθεια τους πρόσφυγες όταν αδυσώπητα κύματα της ιστορίας τους έριξαν πάνω στα βράχια της Ελλάδος. Δεν υπήρξε συμπάθεια, δεν υπήρξε απάθεια, υπήρξε αντιπάθεια. Το θυμούμαι και ανατριχιάζω».¹⁴⁷

Σε αυτό, άλλωστε, στόχευαν και οι συμπεριφορές ακραίων ομάδων γηγενών που απαιτούσαν να φορούν οι πρόσφυγες κίτρινα περιβραχιόνια προκειμένου να διακρίνονται πιο εύκολα από τους υπόλοιπους.¹⁴⁸

Σε μια κοινωνία λοιπόν, που άλλαζε χαρακτήρα τα αντιπροσφυγικά συναισθήματα ανάβλυζαν. Το συναίσθημα δε, της απειλής που ένιωθαν οι γηγενείς για τα κεκτημένα τους, μεγάλωνε. Η αντιπαλότητα αυτή παρατηρήθηκε από την αρχή όταν πραγματοποιούταν οι πρώτες προσπάθειες για την στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων. Στη συνέχεια, προκειμένου να αποφευχθούν οι συγκρούσεις, επιδιώχθηκε να ιδρυθούν οι προσφυγικοί συνδικαλισμοί στα όρια του οικιστικού ιστού των πόλεων. Η χωροταξική αυτή απόσταση, που απέβλεπε στην αποτροπή των εντάσεων, δεν είχε τα ανάλογα αποτελέσματα.¹⁴⁹

Το μέτρο της επίταξης που επεβλήθη¹⁵⁰ δυσχέρανε ακόμα περισσότερο το αρνητικό κλίμα. Οι επιτάξεις κτιρίων και οι απαλλοτριώσεις κτημάτων προκάλεσε τις πρώτες σοβαρές συγκρούσεις μεταξύ των δύο ομάδων. Εκτός από τα ανταλλάξιμα κτήματα που δόθηκαν, οικόπεδα και κτίρια γηγενών, πέρασαν στην κυριαρχία του κράτους με σκοπό να συμβάλουν και αυτά, στην αποκατάσταση. Στην ήδη φορτισμένη κατάσταση, ήρθε να προστεθεί και να συμβάλλει αρνητικά, η αναγκαστική συμβίωση, στην οποία αρκετές φορές κατέληγαν γηγενείς με πρόσφυγες. Διότι, εκτός από την κατάληψη των δημόσιων χώρων που είχαν κατακλειστεί από πρόσφυγες και των εγκαταλελειμμένων μουσουλμανικών

¹⁴⁷ Ο.π.

¹⁴⁸ Ο.π., σελ.228.

MAVROGORDATOS George Th., *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922 – 1936*, Berkeley- Los Angeles – London, University of California Press, 1983, σελ.195.

¹⁴⁹ ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ Λ., *ό.π.*, σελ. 202,213.

¹⁵⁰ ΓΚΙΖΕΛΗ ΒΙΚΑ Δ., «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σελ. 69-87.

Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

ιδιοκτησιών, οικογένειες προσφύγων παρέμειναν σε οικίες γηγενών, μέχρι να βρεθεί μονιμότερη λύση.¹⁵¹

Η επίλυση των ζητημάτων της στέγασης άνοιγε τον ασκό του Αιόλου και για άλλα προβλήματα. Οι γηγενείς με την έκβαση αυτή και δεδομένου των λύσεων που παρουσιάζονταν, ένιωθαν αδικημένοι και οι μόνοι χαμένοι της υπόθεσης.¹⁵² Αυτό παρατηρήθηκε ειδικά στις περιπτώσεις που θέλησαν οι γηγενείς να οικειοποιηθούν πρώην μουσουλμανικά κτήματα, γεγονός που λόγω των προσφύγων κατέστη αδύνατο. Το κέρδος, στο οποίο απέβλεπαν μέσω της εκμετάλλευσης των κτημάτων, με την έλευση των τελευταίων, δεν επήλθε. Εκτός όμως, του γεγονότος ότι έχασαν τα κτήματα και τις περιουσίες αυτές, με τις μεταρρυθμίσεις που έγιναν και τις απαλλοτριώσεις που προωθήθηκαν, ζημιώθηκαν επιπλέον, αφού δεν πήραν πλήρεις αποζημιώσεις.¹⁵³

Επομένως, η άφιξη των προσφύγων από τις πρώτες κιόλας μέρες παραμονής τους στην χώρα δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί ένα πρόσθετο βάρος για τους γηγενείς. Μια καινούργια απειλή, που μετά από μια δεκαετία με οικονομικές και ψυχολογικές συνέπειες, έπρεπε να αντιμετωπίσουν. Η όξυνση των σχέσεων μαρτυρούσε ότι η μόνιμη πλέον συμβίωση, μετά και από την Συνθήκη της Λωζάννης, θα πραγματοποιούταν υπό αντίξοες συνθήκες, που πολλές φορές ξέφυγαν από τα όρια μιας απλής αντιπαράθεσης.

¹⁵¹ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 81-82.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ Μενέλαος, *Πρόσφυγες στη μεσοπολεμική Αθήνα: Η άφιξη και η αντίδραση των γηγενών*, <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono>, (τελευταία πρόσβαση 20/12/2014).

¹⁵² ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό .. ό.π.*, σελ 152-153.

¹⁵³ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Ε., *ό.π.*, σελ 107-109.

1.3 Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία παρά τις αντιπαραθέσεις

Προτού προχωρήσουμε σε εκτενέστερη αναφορά στους τομείς γύρω από τους οποίους παρουσιάστηκαν οι σημαντικότερες αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις και στους χαρακτηρισμούς που στιγματίσαν μια ολόκληρη γενιά, η υπενθύμιση της θετικής συμβολής των προσφύγων θεωρείται απαραίτητη. Η ύπαρξή τους συνέβαλε καθοριστικά σε ορισμένους τομείς και παρόλο την κατάσταση που επικρατούσε κάποια στοιχεία δεν γίνεται να αγνοηθούν. Δεν υπήρχαν μόνο τα πεδία των αντιπαραθέσεων, μπορεί το κοινωνικό – οικονομικό υπόβαθρο να ευνοούσε την ανάπτυξη τέτοιων συμπεριφορών, όμως, η έλευση τους προσέφερε πολλά σε καίρια ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας. Το συγκεκριμένο ζήτημα από μόνο του θα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες μια καινούργιας μελέτης και για το λόγο αυτό η αναφορά θα αρκεστεί στους τρεις καταλυτικούς τομείς, όπου η ύπαρξή τους συνέβαλε τα μέγιστα.

Αρχικά, όπως είχε αναλυθεί προηγουμένως, εθνολογικά το ελληνικό κράτος αποκόμισε πολλά οφέλη με την άφιξη των προσφύγων. Μετά από μια σειρά πολεμικών συγκρούσεων στην βαλκανική χερσόνησο οι ισορροπίες πλέον δεν υπήρχαν. Με την προσάρτηση πολλών νέων εδαφών στο ελληνικό κράτος, οι νέες χώρες ήταν ανεκμετάλλευτες και κενές από ελληνικό πληθυσμό. Επομένως, παρόλο που είχαν περάσει υπό την ελληνική κυριαρχία, υπήρχε φόβος καθώς δεν υπήρχε σταθερότητα στην περιοχή, η οποία θα έδινε και μια ασφάλεια στις κατοχυρωμένες εκτάσεις. Με την ένταξη των προσφύγων και την εγκατάστασή τους στις περιοχές αυτές, το ελληνικό κράτος κατέστη το πιο εθνοτικά ομοιογενές στην βαλκανική χερσόνησο.¹⁵⁴

Συγχρόνως, η συμβολή τους στον οικονομικό τομέα υπήρξε σημαντική. Η αύξηση του πληθυσμού, εκτός από τις αρνητικές συνέπειες που έφερε, δημιούργησε την ανάγκη να τεθούν υπό δημιουργία έργα υποδομής ζωτικής σημασίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ζήτημα. Η έλευση, επίσης, ειδικευμένου εργατικού

¹⁵⁴ MAVROGORDATOS G., *ό.π.*, σελ. 226.

Η εμφάνιση ρατσιστικών συμπεριφορών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

δυναμικού τόσο στο χώρο της βιοτεχνίας όσο και της βιομηχανίας έδωσε μια ώθηση στην αγορά, η οποία, όμως, λόγω της γενικευμένης κατάστασης δεν ήταν δυνατόν να έχει την άνοδο που θα μπορούσε.¹⁵⁵ Ωστόσο, λόγω της αύξησης του εργατικού δυναμικού στερεότυπα για τον *ευεργετικό ρόλο* των προσφύγων στην εκβιομηχάνιση της χώρας, άρχισαν να αναπτύσσονται.¹⁵⁶ Παρόλα αυτά, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός, ότι συνέβαλαν τόσο στον εμπορικό όσο και στον αγροτικό τομέα. Η καλλιέργεια των νέων εκτάσεων που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος και η προώθηση της αγροτικής εγκατάστασης έδωσε μια νέα ώθηση στην αγροτική οικονομία.¹⁵⁷

Οι πρόσφυγες έκαναν αισθητή την παρουσία τους και στην πνευματική και πολιτισμική ζωή της χώρας.¹⁵⁸ Μια γενιά ανθρώπων που κατάφερε να επιβιώσει και να κρατήσει ζωντανή την δικιά της πραγματικότητα μέσα από την μουσική της και τις αφηγήσεις της, άφησε στις επόμενες γενιές αριστουργήματα τόσο στις τέχνες όσο και στα γράμματα. Η ανάδειξη σημαντικών δημιουργών έδωσε μια καινούργια ώθηση και σημάδεψε με τον δικό της τρόπο την ανάπτυξη της *γενιάς του 30*.¹⁵⁹ Οι θεματικές για τις χαμένες πατρίδες, για τις κακουχίες του πολέμου και του διωγμού αλλά και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα του Μεσοπολέμου κατείχαν κυρίαρχη θέση στα έργα της εποχής.¹⁶⁰ Το «Ελεύθερο Πνεύμα» του Γιώργου Θεοτοκά μπορεί, αναμφισβήτητα, να θεωρηθεί το μανιφέστο των βιωμάτων και των πεποιθήσεων αυτής της γενιάς.

Παρά την διαφορετικότητα τους, η ελληνική κοινωνία εν τέλει κατάφερε να ισορροπήσει ανάμεσα στα παγιωμένες αντιλήψεις των γηγενών και της νέας κουλτούρας που ήρθε με την έλευση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, μέχρι να φτάσουμε στην αφομοίωση, η σχέση γηγενών – προσφύγων πέρασε από πολλά στάδια και πολλές συγκρούσεις, με άσχημα αρκετά συχνά αποτελέσματα, όπως θα παρατηρηθεί στην συνέχεια.

¹⁵⁵ ΚΩΣΤΗΣ Κωστής, «Η Ιδεολογία της Οικονομικής Ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9^{ος} τόμος, Αθήνα, 1992, σελ.33-39.

¹⁵⁶ ΚΩΣΤΗΣ Κ., *ό.π.*, σελ.33.

¹⁵⁷ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ Τ., *ό.π.*, σελ.63.

¹⁵⁸ *Ό.π.*, σελ. 64.

¹⁵⁹ «Πρόσφυγες "Μύστες" Τέχνης και Πολιτισμού», <http://www.amarysia.gr/kifisia/politismos/>, (τελευταία πρόσβαση: 24/12/2014).

¹⁶⁰ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ Τ., *ό.π.*, σελ. 66.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

2.1 Η Πολιτική Διάσταση της Κόντρας

Η αντιπαλότητα μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων βρήκε ισχυρό αντίκρισμα στην πολιτική σκηνή της χώρας. Ο πρόσφυγες είχαν δεθεί με τον Βενιζέλο, καθώς αποτελούσε για εκείνους ένα ζωντανό σύμβολο.¹⁶¹ Τον στήριξαν μαζικά, ιδιαίτερα κατά την πρώτη δεκαετία της άφιξής τους.¹⁶² Η βαθιά υποστήριξή τους προς το πρόσωπο του Βενιζέλου και την βενιζελική παράταξη έχει τις ρίζες της πριν και από την Καταστροφή.

Βέβαια, το γεγονός ότι η ήττα και η μεγάλη Καταστροφή επήλθε με τους Αντιβενιζελικούς και το μοναρχικό καθεστώς στην εξουσία συνέβαλε στο να θεωρηθούν υπεύθυνοι από μεγάλη μερίδα του προσφυγικού πληθυσμού για την έκβαση της εκστρατείας. Μπορεί, λοιπόν, την ήττα να την επωμίστηκαν οι φιλοβασιλικές δυνάμεις αλλά η αρνητική συμπεριφορά τους και πριν από αυτό το γεγονός, η απάθεια και η στάση της ουδετερότητας που προέβαλαν προς τα ζητήματα των Ελλήνων της Μικράς Ασίας συνέβαλε τα μέγιστα ώστε να στραφούν προς τη βενιζελική πτέρυγα.¹⁶³ Η αποστροφή των προσφύγων, είχε ενταθεί και με την εντύπωση που είχε αναπτυχθεί, κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ότι τους είχαν αφήσει στην μοίρα τους.

Από την άλλη πλευρά, η προσωπικότητα του Βενιζέλου κάλυπτε την ανάγκη των προσφύγων μετά την τραυματική εμπειρία που είχαν βιώσει, για έναν *σωτήρα*.¹⁶⁴ Για κάποιον προστάτη που θα διεκδικούσε τα συμφέροντά τους. Ο Βενιζέλος παρέμενε για αυτούς, ο άνθρωπος της Μεγάλης Ιδέας, της *Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών* και, βασικά, ο άνθρωπος της Συνθήκης των Σεβρών.¹⁶⁵ Αυτοί οι παράγοντες συνέθεταν το ιστορικό- συναισθηματικό υπόβαθρο που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στο Βενιζέλο και το προσφυγικό πληθυσμό. Η στήριξη όμως

¹⁶¹ MAVROGORDATOS G., *ό.π.* σελ. 207.

¹⁶² ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν... ό.π.*, σελ.304.

¹⁶³ MAVROGORDATOS G., *ό.π.* σελ. 198-200.

¹⁶⁴ *Ό.π.*, σελ 206.

¹⁶⁵ *Ό.π.*, σελ 205.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

αυτή, δημιούργησε νέες διαστάσεις στον Διχασμό που διαιωνιζόταν στην ελληνική κοινωνία.¹⁶⁶ Η άφιξη των προσφύγων τροφοδότησε το χάσμα και έγινε πολλές φορές η αιτία για πολιτικές συγκρούσεις.

Οι φιλοβασιλικοί κατανοώντας την αξία και το ρόλο που θα διαδραμάτιζε η ψήφος των προσφύγων, επιδίωξαν να συσπειρώσουν τους Παλαιοελλαδίτες, έχοντας ως μόνιμο θέμα της αντιβενιζελικής προπαγάνδας τις αξιώσεις των προσφύγων. Έθεσαν τότε, στο στόχαστρο τους πρόσφυγες, τους οποίους θεώρησαν υπεύθυνους για την κατάσταση που επικρατούσε στην χώρα. Η τάση της εποχής, αποτυπωνόταν ξεκάθαρα και από τον Αντιβενιζελικό τύπο, ο οποίος έπαιρνε ξεκάθαρη θέση στοχοποιώντας την βενιζελική πτέρυγα και τους πρόσφυγες. Μάλιστα, σε ένα άρθρο δεν είχαν διστάσει να παρομοιώσουν μια τυχόν εκλογική νίκη των βενιζελικών, ως μια διπλή δικτατορία, εννοώντας από την μια την πολιτική δικτατορία από τους Φιλελεύθερους και την οικονομική δικτατορία από τους πρόσφυγες.¹⁶⁷ Αυτοί οι δύο παράγοντες έμελε να αποτελούν και τις κύριες πηγές της εθνικής σύγκρουσης. Σε ένα άλλο άρθρο δε, δήλωναν ξεκάθαρα την άποψη τους ότι οι πρόσφυγες δεν θα έπρεπε να ανήκουν στο εκλογικό σώμα και να καθορίζουν την πολιτική ηγεσία του κράτους.

«Συμπονούμεν και συμπαθούμεν τους πρόσφυγας ως ανθρώπους και αδελφούς δυστυχήσαντας και παθόντας, αλλά δεν τους θέλομεν ούτε ως ψηφοφόρους, ούτε ως εκλογείς, ούτε ως εκλέξιμους, ούτε ως πολίτας δικαιουμένους να κυβερνήσουν την Ελλάδα».¹⁶⁸

Η κατηγορία, όμως, των Αντιβενιζελικών για αλλοίωση του εκλογικού σώματος με την έλευση των προσφύγων και το δικαίωμα ψήφου που τους δόθηκε δεν απείχε και πολύ από την πραγματικότητα. Αν αναλογιστεί κανείς πως σχεδόν ολόκληρος ο πληθυσμός των προσφύγων εντάχθηκε στην παράταξη των βενιζελικών, η σημασία της ψήφου τους παίρνει άλλες διαστάσεις.¹⁶⁹ Η άνετη επικράτηση των βενιζελικών δυνάμεων στις εκλογικές αναμετρήσεις κατά την πρώτη δεκαετία με την

¹⁶⁶ ΡΗΓΟΣ Α., *ό.π.*, σελ. 227.

¹⁶⁷ Ο σχολιασμός αυτός και αρκετοί ακόμα χαρακτηρισμοί απαξιωτικοί για τους πρόσφυγες αποδίδονται στον Γεώργιο Βλάχο, εκδότη της εφημερίδας Καθημερινής την εποχή του Μεσοπολέμου και ένθερμο πολέμιό του βενιζελισμού.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 205.

¹⁶⁸ Βλάχος Γεώργιος, «Καθημερινή», 30/7/1928.

¹⁶⁹ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν..ό.π.*, σελ. 305.

ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Αντιπαράθεσεις..ό.π.*, σελ.105.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

αμέριστη στήριξη των προσφύγων¹⁷⁰, εγείρει τον προβληματισμό για το αν θα υπήρχε διαφορετικό αποτέλεσμα χωρίς τις ψήφους των προσφύγων.¹⁷¹

Το αποτέλεσμα της κάλπης, μέσω της ψήφου των προσφύγων, θεωρήθηκε ο ρυθμιστής των πολιτικών εξελίξεων καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Με την έλευσή τους να δημιουργεί τριγμό στο ισχύον πολιτικοκοινωνικό καθεστώς, οι γηγενείς άρχισαν να νιώθουν ότι απειλούνται από αυτήν την ομάδα, χάνοντας τον έλεγχο της εθνικής και της τοπικής αρχής.¹⁷² Αυτόν τον φόβο, εκμεταλλεύτηκαν οι Αντιβενιζελικές δυνάμεις εντείνοντας την πόλωση μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Πολλές μάλιστα, από τις πολιτικές επιθέσεις που πραγματοποιήθηκαν από Αντιβενιζελικούς είχαν ως στόχο τον προσφυγικό κόσμο και τους οικισμούς τους.

«Αντιβενιζελικοί μπράβοι βάζουν φωτιά στα προσφυγικά παραπήγματα και γίνεται στάχτη μαζί με την περιουσία των προσφύγων και ένας νεαρός που δεν πρόλαβε να φύγει...».¹⁷³

Οι δεσμοί, ωστόσο, μεταξύ του Βενιζέλου και των προσφύγων δεν θα έπρεπε να θεωρηθούν μόνιμοι. Μπορεί στο πρόσωπο του Βενιζέλου να βρήκαν τον συμπαραστάτη, που είχαν την ανάγκη να νιώσουν ότι έχουν αλλά η κατάσταση στην συνέχεια έγινε εύθραυστη και οι ισορροπίες άρχισαν να χάνονται. Οι αποσχιστικές τάσεις έκαναν την εμφάνισή τους κάθε φορά που θέτανε το θέμα των αποζημιώσεων και των χρεών που είχαν αποκτήσει από τα διάφορα δάνεια για την αποκατάστασή τους. Για το λόγο αυτό, κάποιες φορές, ορισμένοι από τους πρόσφυγες επέλεξαν τις ευκαιριακές λύσεις και πουλώντας την ψήφο τους ευελπιστούσαν σε ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης για αυτούς.¹⁷⁴

Το ρήγμα στις σχέσεις που είχαν με τις τάξεις τους Βενιζελισμού και με τον ίδιο τον Βενιζέλο επήλθε στα τέλη της δεκαετίας του '20, με τις φήμες για το επικείμενο σύμφωνο Φιλίας με την Τουρκία και τον συμψηφισμό των περιουσιών

¹⁷⁰ Τα ποσοστά που συγκεντρώθηκαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς στην εκλογική αναμέτρηση του 1928 φανερώνουν με τον πιο έκδηλο τρόπο την στήριξη που παρείχαν στον Βενιζέλο. Στην περιοχή της Αθήνας συνολικά συγκέντρωσαν το 63,7 % των ψήφων, ενώ τα μεγαλύτερα ποσοστά σημειώθηκαν στις περιοχές της Καισαριανής με 98,5%, της Ν. Ιωνίας με 98,1%, της Ν. Κοκκινιάς με 98% και του Βύρωνα με 97,4%.

ΚΑΡΑΒΑΣ Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9^{ος} Τόμος, 1992, σελ.153

¹⁷¹ Ο.π.

¹⁷² ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., ό.π. σελ. 197.

¹⁷³ ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966, σελ. 175.

¹⁷⁴ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., ό.π., σελ. 208.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

τους. Ο προσφυγικός κόσμος διχάστηκε, ενώ και η προοπτική να απορροφηθούν από την Αντιβενιζελική παράταξη είχε χαθεί οριστικά, έπειτα από τις εκλογές του 1933 όπου το Λαϊκό Κόμμα κέρδισε. Νίκη, η οποία προήλθε μέσω της επιτυχημένης προπαγάνδας και της εκμετάλλευσης της ψυχολογίας και των αναγκών των προσφύγων.¹⁷⁵

Ωστόσο, και το χάσμα που επήλθε στην συνέχεια ήταν καταλυτικό. Οι κατηγορίες για προδοσία των συμφερόντων τους, μετά την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας, ήταν έντονες.¹⁷⁶ Η συμφωνία θεωρήθηκε πως υπήρξε ευνοϊκότερη για την Τούρκικη πλευρά καθώς, εξίσωσε τις περιουσίες των περίπου ένα μιση εκατομμυρίων Ελλήνων προσφύγων με αυτές των ούτε 35.000 μουσουλμάνων που έφυγαν από το ελληνικό κράτος.¹⁷⁷ Έπειτα από αυτό το γεγονός, τα δεδομένα στο πολιτικό σκηνικό άλλαξαν. Με τους πρόσφυγες να χάνουν κάθε ελπίδα επιστροφής αλλά και των αποζημιώσεων για τις περιουσίες τους, μια νέα τάση προς την ριζοσπαστικοποίηση του προσφυγικού κόσμου άρχισε να εκδηλώνεται.¹⁷⁸

Για το λόγο αυτό, παρατηρήθηκε μια μετακίνηση των προσφύγων ψηφοφόρων από την βενιζελική παράταξη προς την αριστερά. Αρχικά, όμως, και το ΚΚΕ, αντιμετώπισε τον προσφυγικό πληθυσμό ως ξένο σώμα για την ελληνική κοινωνία, θεωρώντας το απλά ως ένα κομματικό όργανο που δρούσε προς όφελος της βενιζελικής παράταξης.

«Αναβάλατε τα συλλαλητήριά σας. Σκεφθήτε ότι με τους χαφιέδες σας, με τους κομματάρχες και με τους πρόσφυγες, τα θύματά σας, αυτά δεν θα επιβάλετε στον λαόν ότι επιδιώκετε.»¹⁷⁹

¹⁷⁵ Ο.π., σελ.211-214.

¹⁷⁶ Παρά τις όποιες αντιδράσεις που υπήρξαν στις 30 Οκτωβρίου του 1930, υπογράφηκε στην Άγκυρα από τον Βενιζέλο και τον Κεμάλ, το Σύμφωνο Ελληνοτουρκικής φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας. Σύμφωνα με αυτό, έπαυαν διμερώς οι αξιώσεις των δυο κρατών για τις περιουσίες που είχαν μείνει πίσω από τον Ανταλλάξιμο πληθυσμό. Η βάση του Συμφώνου στηριζόταν στον συμψηφισμό των περιουσιών των Ανταλλάξιμων και μη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, Αθήνα, Φιλιππότη, 1982, σελ. 9-30.

¹⁷⁷ ΤΣΟΥΛΟΥΦΗΣ Άγγελος, *Η Ανταλλαγή, Ελληνικών και Τούρκικων Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθεισών Περιουσιών*, Αθήνα, Ένωσις Σμυρναίων, 1989, σελ. 131.

¹⁷⁸ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 214.

¹⁷⁹ Με αυτά τα λόγια τα οποία είχαν κύριο αποδέκτη τον Βενιζέλο, φανερωνόταν τη επίσημη στάση του ΚΚΕ μέχρι τότε, όσον αφορά το που κατέτασσαν τον προσφυγικό λαό. «Ανακοίνωσις του Κομμουνιστικού Κόμματος», *ΤΟ ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα*, τόμος Α', Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1974, σελ.366.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

Εντούτοις, η στάση του αυτή, όσο περνούσε ο καιρός, άλλαξε. Κάνοντας μια σειρά καταγγελιών για τον τρόπο διαβίωσης των προσφύγων, άρχισε το ΚΚΕ να τους προσεγγίζει. Συγχρόνως, όταν τους αποκάλεσε «*Αδέλφια πρόσφυγες*», φάνηκε ότι πλέον στις τάξεις του, οι πρόσφυγες θεωρούνταν ισάξια μέλη της κοινωνίας.

«Η Ελλάδα δεν διαιρείται σε ντόπιους και πρόσφυγες. Η Ελλάδα διαιρείται σε πλούσιους και φτωχούς, σε ανθρώπους που δε δουλεύουν και ζουν και σε ανθρώπους που δουλεύουν και δεν μπορούν να ζήσουν... ο καθένας πρέπει να διαλέξει μεταξύ του πλούσιου πρόσφυγα που συνδυάζεται με τον πλούσιο ντόπιο και του φτωχού πρόσφυγα που σύντροφό του θα έχει το φτωχό ντόπιο εργάτη».¹⁸⁰

Προωθώντας τις ταξικές διαφορές μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και όχι οποιαδήποτε άλλης, που συνεπαγόταν με την έλευσή των προσφύγων, καλούσε «*εργάτες, αγρότες και πρόσφυγες*» να ενωθούν.¹⁸¹ Με αυτήν την πολιτική αλλαγή πλεύσης από το κομμουνιστικό κόμμα, μέρος ψηφοφόρων από το προσφυγικό πληθυσμό εντάχθηκε μαζί του. Ιδιαίτερα μετά την υπογραφή του Σύμφωνου Φιλίας, παρατηρήθηκε μεγάλη μετακίνηση ψηφοφόρων, με αποτέλεσμα ήδη από το 1931, η πλειοψηφία της ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ να αποτελείται από πρόσφυγες.¹⁸² Έτσι, ένα νέο κεφάλαιο στις πολιτικές διαμάχες της χώρας άνοιξε, το οποίο ωστόσο, δεν χρειάζεται να αναλυθεί περαιτέρω σε αυτήν την μελέτη.

Ολοκληρώνοντας το πολιτικό υπόβαθρο της αντιπαράθεσης, γίνεται αντιληπτό πως στα πλαίσια της πολιτικής εκμετάλλευσης ενισχύθηκαν αντιπροσφυγικά συναισθήματα προκειμένου να εδραιωθούν κάποιες πολιτικές αντιλήψεις. Πίσω, όμως, από τις πολιτικές εντάσεις υπήρξαν και βαθύτερα αίτια, τα οποία στηρίζονταν στον οικονομικό ανταγωνισμό και την πολιτισμική ετερότητα. Αυτοί οι τρεις πυλώνες υπήρξαν αλληλένδετοι καθ' όλη την διάρκεια των εντάσεων στον Μεσοπόλεμο.

Εν τούτοις, παρά τις συγκρούσεις και τις διαμάχες που δημιουργήθηκαν στην ελληνική κοινωνία με φόντο πολιτικό, οι πολιτικοί θεσμοί εξελίχθηκαν. Η συνεισφορά των προσφύγων στον εκδημοκρατισμό του κράτους υπήρξε

¹⁸⁰ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 7 Σεπτεμβρίου 1929.

¹⁸¹ ΑΓΤΖΙΔΗΣ Βλάσης, «Μνήμη, Ταυτότητα και Ιδεολογία στον Ποντιακό Ελληνισμό», ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γιώργος, ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ Έλλη, ΑΓΤΖΙΔΗΣ Βλάσης, *ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ, Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2010, σελ. 252-253.

¹⁸² ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό.. ό.π.*, σελ.167.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

σημαντική.¹⁸³ Το γεγονός ότι ο προσφυγικός πληθυσμός, παρά τις όποιες αντιδράσεις, συμπεριελήφθη στο εκλογικό σώμα του κράτους, καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την πορεία προς την πολιτειακή αλλαγή.

¹⁸³ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 184.

2.2 Ο Οικονομικός παράγοντας της Αντιπαράθεσης

Μια από τις κυριότερες πηγές της εθνικής σύγκρουσης που έλαβε χώρα τα χρόνια του Μεσοπολέμου αποτέλεσε ο οικονομικός παράγοντας. Μπορεί εν πρώτης όψεως, η εισχώρηση των προσφύγων στο εκλογικό σώμα και στο πλευρό των βενιζελικών, να αποτέλεσε αιτία βίαιων συγκρούσεων, ωστόσο, και άλλοι παράγοντες περιέκλειαν την εχθρότητα αυτή. Το υπόβαθρο της κόντρας, μπολιαζόταν από τα οικονομικά συμφέροντα που απειλούνταν με την άφιξη των προσφύγων.

Η άποψη που προβαλλόταν από μερίδα αντιβενιζελικών, προκειμένου να προκαλέσει το κοινό αίσθημα των γηγενών, ήταν ότι είχαν ξοδευτεί πολλοί πόροι για την αποκατάσταση των προσφύγων. Ουσιαστικά, λοιπόν, επικρατούσε η άποψη ότι για την οικονομική δυσχέρεια στην οποία έχουν περιπέσει οι γηγενείς, ευθύνονταν οι συνεχόμενες απαιτήσεις των προσφύγων.¹⁸⁴ Οι ευνοϊκές διατάξεις που προωθούνταν για την αποκατάσταση των προσφύγων, όπως με την ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση, έθεταν τους γηγενείς σε δεύτερη μοίρα.

Οι γηγενείς, έχοντας την αίσθηση πως παραγκωνίζονταν τα συμφέροντα τους εξαιτίας των προσφύγων, βρέθηκαν πολλές φορές σε ανοιχτή σύγκρουση μαζί τους. Ο οικονομικός ανταγωνισμός περιελάμβανε τρεις, κυρίως, τομείς που προκαλούσαν τις εντάσεις. Η εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας, είτε των καταληφθέντων οθωμανικών κτημάτων είτε των κτιρίων που επιτάχθηκαν και των κτημάτων γηγενών που απαλλοτριώθηκαν, το εργατικό ζήτημα που προέκυπτε με την αύξηση του εργατικού δυναμικού της χώρας και τον έλεγχο της εγχώριας αγοράς.¹⁸⁵

Η κυριότητα της γης και η εκμετάλλευση της σε όλη την περίοδο των συγκρούσεων αποτέλεσε κύρια αιτία των οργανωμένων επιθέσεων των γηγενών προς τους πρόσφυγες, οι οποίες ενίοτε μπορεί να κατέληγαν ακόμα και σε θάνατο.

«Τα πραγματικά ελατήρια του φόνου δεν είναι, ως ταύτα μας παρουσιάζονται, η κλοπή ή η ανεύρεσις ενός απωλεσθέντος σχοινίου. Είναι το μίσος, τα πάθη τα οποία

¹⁸⁴ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 195-196.

¹⁸⁵ *Ό.π.*

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

εδημιουργήθησαν μεταξύ των εντόπιων και των προσφύγων δια την κατάληψιν των υπό των Οθωμανών καταληφθέντων κτημάτων και γαιών». ¹⁸⁶

Η αδυναμία καθορισμού του ιδιοκτησιακού καθεστώτος πολλές φορές δημιουργούσε σύγχυση, ¹⁸⁷ ιδίως στις περιοχές των Νέων Χωρών. Οι γηγενείς, πολλοί από τους οποίους είχαν αρχίσει ήδη να καλλιεργούν εδάφη, τα οποία ήταν νωρίτερα στην κυριότητα Τούρκων και Βούλγαρων και άλλων μουσουλμάνων που κατά την Ανταλλαγή αναγκάστηκαν να τα παρατήσουν, θεωρούσαν πως θα περνούσαν στην κυριαρχία τους. ¹⁸⁸ Επομένως, με τον κατακερματισμό της γης, την προώθηση της μικρο-ιδιοκτησίας και δίνοντας προτεραιότητα στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων ένιωσαν ότι πλήττονταν τα συμφέροντά τους για ακόμα μία φορά.

Η εκμετάλλευση της γης από τους γηγενείς δεν γινόταν πάντα μέσω καταπάτησης. Κατά την περίοδο που προηγήθηκε υπήρξαν πολλά ιδιωτικά συμφωνητικά, μουσουλμάνων με γηγενείς, τα οποία ρύθμιζαν μεταβιβάσεις γης. Οι συμβάσεις αυτές είχαν κριθεί όμως παράνομες ¹⁸⁹ και μέχρι να διευθετηθεί το ζήτημα, αρκετές ήταν οι εντάσεις που παρουσιάζονταν. Υπήρχαν, όμως, και άλλες περιπτώσεις στις οποίες οι ιδιοκτήτες ήταν οι γηγενείς και οι τίτλοι ιδιοκτησίας είτε είχαν καταστραφεί, είτε δεν υπήρχαν. Τότε νέα προβλήματα έκαναν την εμφάνισή τους και με την τοποθέτηση των προσφύγων στα κτήματα αυτά, οι αψιμαχίες και οι έντονες συμπλοκές δεν έλειπαν. Χαρακτηριστικό είναι ένα περιστατικό που δημοσιεύτηκε στην *Παμπροσφυγική*, ¹⁹⁰ στο οποίο αναδεικνύεται το μένος που επικρατούσε προς το πρόσωπο των προσφύγων, κυρίως, όταν ένιωθαν οι γηγενείς ότι απειλούνταν τα κεκτημένα τους. Συγκεκριμένα, ανέφερε πως ομάδα μοναχών είχαν επιτεθεί σε πρόσφυγες, στους οποίους είχαν δοθεί κτήματα της μονής τους και τα οποία είχαν απαλλοτριωθεί. Αυτό το περιστατικό, φανερώνει την ακραία κατάσταση που βίωνε η ελληνική κοινωνία και μέγεθος της εχθρότητας που είχε αναπτυχθεί ¹⁹¹

¹⁸⁶ Η δήλωση αυτή, αναφερόταν σε έναν φόνο που είχε γίνει από έναν γηγενή στην Νιγρήτα Σερρών, Παμπροσφυγική, 28 Σεπτεμβρίου του 1924.

¹⁸⁷ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν...ό.π.*, σελ. 316.

¹⁸⁸ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 196.

¹⁸⁹ Τα συγκεκριμένα συμφωνητικά, ονομάστηκαν «ανώμαλες δικαιοπραξίες», για το λόγο ότι είχαν συνταχθεί παρόλο που ήταν απαγορευμένες.

ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν... ό.π.*, σελ.316.

¹⁹⁰ Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 8 Φεβρουαρίου του 1925.

¹⁹¹ *Ό.π.*, σελ. 316 – 317.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

Αυτή ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στον αγροτικό τομέα, αν και στις πόλεις τα πράγματα δεν ήταν περισσότερο ήρεμα. Το βασικό ζήτημα που είχε προκύψει και επηρέαζε τόσο τον βιομηχανικό κλάδο όσο και το εμπορικό κλάδο, ήταν η αύξηση του εργατικού δυναμικού και κατ' επέκταση του φθηνού δυναμικού. Οι πρόσφυγες, εξαιτίας της κατάστασης στην οποία είχαν βρεθεί, αναζητούσαν την είσοδο στην αγορά εργασίας με σκοπό την επιβίωσή τους. Οι συνέπειες, όμως, που ακολούθησαν ήταν πολύπλευρες. Φυσικά, δεν γίνεται αναφορά στην ολιγάριθμη ελίτ των ευπορούντων προσφύγων αλλά στην πλειοψηφία των προσφύγων που είχαν ανάγκη από οποιαδήποτε δουλειά. Έτσι, ήταν πρόθυμοι κάτω από αντίξοες, πολλές φορές, συνθήκες να εργασθούν, με μισθό πολύ χαμηλότερο από εκείνο που έπαιρναν οι γηγενείς.¹⁹² Ωστόσο, για την αύξηση του αριθμού των εργατών στα αστικά κέντρα δεν ευθυνόταν μόνο η άφιξη των προσφύγων αλλά και η εσωτερική μετανάστευση που παρατηρήθηκε. Με την προοπτική αναζήτησης καλύτερης επαγγελματικής ενασχόλησης πολλοί γηγενείς έφυγαν από μικρότερες επαρχιακές πόλεις και κινήθηκαν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα.¹⁹³

Το αποτέλεσμα που προέκυψε στην αγορά εργασίας ήταν τα ημερομίσθια να μειωθούν¹⁹⁴ και η συνδικαλιστική δύναμη να αποδυναμωθεί. Όπως προαναφέρθηκε, η δυνατότητα που δινόταν στο εργατικό δυναμικό μέσω των απεργιών να ασκήσουν πιέσεις προς τους εργοδότες τους, δεν είχε πλέον την ίδια δυναμική. Οι απεργοί μπορούσαν να αντικατασταθούν εύκολα από άλλους εργάτες.¹⁹⁵

«Οι πρόσφυγες εργάτες έξω από των οργανώσεων, προκαλούμενοι ακόμη υπό των εντοπίων εργατών, αποτελούν κίνδυνον σοβαρόν εναντίον των συμφερόντων της εργατικής τάξεως [...]. Σε πολλά επαγγέλματα οι εντόπιοι εργάτες αντικατεστάθηκα υπό των προσφύγων. Η αποτυχία πολλών απεργιών οφείλεται κυρίως εις τον λόγον τούτον. Ακόμη η διάστασις εντοπίων και προσφύγων εργατών παρέχει σοβαρά όπλα εις τους εργοδότες προς μείωσιν του ημερομισθίου, αύξησιν ωρών εργασίας κ.λ.π.»¹⁹⁶

Συγχρόνως, όμως, αν και σε μικρότερη κλίμακα, η επιχειρηματική δράση των προσφύγων, που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται, έδωσε νέα πνοή στον εμπορικό

¹⁹² ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 196.

¹⁹³ ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ Λ., *ό.π.* σελ 164.

¹⁹⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό...ό.π.* σελ. 162.

¹⁹⁵ ΛΙΑΚΟΣ Α., *ό.π.*, σελ 49.

¹⁹⁶ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 1 Ιουλίου 1924.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

τομέα. Η δραστηριότητα αυτή, τους έδωσε την ευκαιρία να κατοχυρώσουν σημαντική θέση στον έλεγχο της τοπικής αγοράς, δημιουργώντας νέες έριδες.¹⁹⁷

Η ανταγωνιστικότητα που σημειώθηκε στον οικονομικό τομέα, εδραίωσε την αντιπαλότητα μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων. Το δριμύ κατηγορώ των γηγενών, το οποίο είχε ως παραλήπτη τον προσφυγικό πληθυσμό, παγίωσε τη σύγκρουση. Ως εκ τούτου, η αντιπάθεια που διακρινόταν ανάμεσά τους έπαιρνε άλλη μορφή, δίνοντας τη θέση της στην επιθετικότητα και το μίσος.

¹⁹⁷ MAVROGORDATOS G., *ό.π.*, σελ.197.

2.3 Το Πολιτισμικό Πλαίσιο της Ρήξης

Το γαϊτανάκι των αντιπαράθεσεων έρχεται να ολοκληρώσει ο βασικός παράγοντας που θεμελίωσε την διαμάχη των δύο αυτών πληθυσμιακών ομάδων. Η πολιτισμική ετερότητα, που φαίνεται να καλύπτει όλο το φάσμα των εντάσεων, αποτελεί την κύρια πηγή συγκρούσεων. Μαζί με το πολιτικό και το οικονομικό υπόβαθρο των αντιπαράθεσεων το «πολιτισμικό σοκ»¹⁹⁸, όπως χαρακτηρίζεται από πολλές μελέτες, που υπέστησαν οι γηγενείς από την επαφή με τον προσφυγικό πληθυσμό, ήταν τεράστιο. Αλλά και από την πλευρά των προσφύγων, η ετερότητά με τους ντόπιους ήταν αισθητή.¹⁹⁹ Ιδίως, εκείνων που είχαν φτάσει από τα παράλια, η εικόνα του νέου τόπου εγκατάστασης δεν συγκρινόταν με τον κοσμοπολιτικό τόπο προέλευσής τους.²⁰⁰ Ως εκ τούτου, οι πολιτισμικές αιτίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για το λόγο αυτό παρατίθενται τελευταίες. Εξάλλου, όπως θα αποδειχτεί, αποτέλεσε την πιο βαθιά και την πιο ουσιαστική αιτία για το αίσθημα αντιπάθειας που αναπτύχθηκε μεταξύ αυτών των πληθυσμιακών ομάδων.²⁰¹

Στους χαρακτηρισμούς που αποδίδονταν στους πρόσφυγες, αναδύονταν ενδόμυχες σκέψεις και αντιλήψεις των γηγενών που έπαιρναν πλέον την μορφή στερεοτύπων. Αυτές τις αντιλήψεις εκμεταλλεύτηκαν πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου και αναζωπυρώθηκε ο άγριος διχασμός μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, λαμβάνοντας τις διαστάσεις που προαναφέρθηκαν.

Οι πρόσφυγες μετά την ξεριζωμό από τα εδάφη τους και τον ερχομό τους στην Ελλάδα, ήρθαν αντιμέτωποι με την εχθρότητα των γηγενών. Η ελληνική κοινωνία αδυνατούσε να κατανοήσει το σύστημα αξιών τους, καθώς, η κοινωνία από την οποία είχαν προέλθει οι Μικρασιάτες διέφερε κατά πολύ από αυτό που βίωναν οι ίδιοι. Μπορεί να υπήρχαν κάποιοι κοινοί δεσμοί, όπως η *θρησκεία*, η *γλώσσα* ή η

¹⁹⁸ ΜΑΥΡΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.* σελ. 193.

¹⁹⁹ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *ό.π.*, σελ.59.

²⁰⁰ ΚΑΤΣΑΠΗΣ, *Το προσφυγικό... ό.π.*, σελ 163.

²⁰¹ *Ό.π.*, σελ 162.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

εθνική ταυτότητα, που τους ένωναν, όμως, το χάσμα, οι διαφορετικές κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες που συνόδευαν τις δύο ομάδες διέφεραν κατά πολύ.²⁰²

Η αμφισβήτηση της *ελληνικότητας* των προσφύγων ήταν από τα πρώτα στερεότυπα που αναπτύχθηκαν από τους γηγενείς, προκαλώντας το κοινό αίσθημα των προσφύγων.²⁰³ Τα διαφορετικά ήθη και έθιμα του προσφυγικού πληθυσμού, η εντελώς διαφορετική στάση απέναντι στη ζωή, τα κατάλοιπα που τους ακολουθούσαν από με τη συμβίωσή τους με του Τούρκους, όπως λ.χ. η ομιλία της τούρκικης γλώσσας ή η κατάληξη του επιθέτου τους σε *όγλου* που παρέπεμπε σε τούρκικα γνωρίσματα, προκάλεσε την αντίδραση των γηγενών.²⁰⁴ Ο φόβος της μόλυνσης της *πολιτισμικής τους καθαρότητας* και της εθνικής τους ταυτότητας, τους δημιουργούσε το αίσθημα της αποστροφής και της απόρριψης.²⁰⁵

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της απειλής που ένιωθαν οι γηγενείς ήταν το μπόλιασμα που έκαναν στα μικρά παιδιά, όταν χρησιμοποιούσαν τον όρο πρόσφυγα ως φόβητρο.²⁰⁶

«φάε, γιατί θα έρθει πρόσφυγας να σε πάρει!»

Η συμπεριφορά αυτή, φανερώνει τον φόβο που οι ίδιοι ένιωθαν και ο οποίος εκδηλωνόταν μέσω της διαιώνισης προκαταλήψεων και της εχθρότητας. Μία ακόμα μορφή αντιπροσφυγικής υστερίας φανερώνεται και στους χαρακτηρισμούς που ειπώθηκαν και συνδέθηκαν με τους πρόσφυγες, όπως ο χαρακτηρισμός *τουρκόσποροι*.²⁰⁷

Η κόντρα που αναπτυσσόταν στις κοινωνικές ομάδες ταυτίστηκε από την μεριά των γηγενών, κυρίως με τους φιλοβασιλικούς πολίτες. Πολλές φορές εκείνοι δεν δίσταζαν φανερά να δηλώνουν το μένος προς το πρόσωπό των προσφύγων. Όπως

²⁰² ΜΑΥΡΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 193.

²⁰³ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ. 312.

²⁰⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Αντιπαράθεσεις.. ό.π.*, σελ. 113.

²⁰⁵ ΜΑΥΡΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 193.

²⁰⁶ ΜΑΥΡΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.*, σελ. 194-195.

Ιδιαίτερη είναι η αναφορά πως προκειμένου τα παιδιά των γηγενών να φάνε, τους τρομοκρατούσαν με αυτά τα λόγια.

ΧΑΡΗΣ Η. Γιάννης, «Φωτιά τους Τουρκόσπορους Πρόσφυγες», http://yannisharis.blogspot.gr/2013/07/blog-post_4.html, (τελευταία πρόσβαση: 20/12/2014)

²⁰⁷ ΜΑΥΡΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.* σελ. 194.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

είχε συμβεί και σε ένα συλλαλητήριο²⁰⁸, στο οποίο ακούστηκαν συνθήματα του τύπου *Φωτιά στους τουρκόσπορους πρόσφυγες*. Τέτοια κρούσματα είχαν εκδηλωθεί, όπως παρατηρήθηκε και προηγουμένως, και στον έντυπο τύπο με έναν ακόμα ατιμωτικό χαρακτηρισμό να αποδίδεται στους πρόσφυγες παρομοιάζοντάς τους με *προσφυγική αγέλη*.²⁰⁹

Οι στερεότυπες αντιλήψεις δεν εμφανίστηκαν μόνο με τις παραπάνω εκφάνσεις. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει για την ηθική διάσταση που πήρε η αντιπαράθεση. Οι γηγενείς θεωρούσαν πως ο βίος των προσφύγων απειλούσε την ηθική τους τάξη. Εκτός από την γλώσσα, την κουζίνα, τις διαφορετικές ενδυμασίες και το καινούργιο είδος μουσικής και τα τραγούδια που κατέφθασαν τρομοκράτησαν τον ντόπιο πληθυσμό.²¹⁰

«Απλούστατα, οι βρωμεροί αμανέδες εξορισθέντες από τον τόπον τους ευρήκαν εις την Ελλάδα μίαν δευτέραν πατρίδα, ενώ η εθνική μουσική των Ελλήνων πηγαίνει περίπατον».

Οι γηγενείς από ό,τι φάνηκε έθιγαν και πολεμούσαν ό,τι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν και ο αμανές όπως και το ρεμπέτικο, που αποτελούσαν στοιχεία της κουλτούρας των Μικρασιατών, άνηκαν σε αυτά που θεωρούσαν ξένο οι γηγενείς.²¹¹

Ο φόβος αυτός πήρε άλλες διαστάσεις, όταν ο καινούργιος τρόπος διασκέδασης άρχισε να εξαπλώνεται και στις άλλες τάξεις της κοινωνίας. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα όταν συνδέθηκε και με την γυναικεία παρουσία. Συγκεκριμένα, υπήρξε κατηγορία για χαλάρωση της ηθικής των γυναικών που ήρθαν από την

²⁰⁸ Στις 9 Νοεμβρίου του 1923, στις Στύλους του Ολυμπίου Διός είχε διοργανωθεί από τις φιλομοναρχικές ομάδες ένα συλλαλητήριο, στο οποίο ακούστηκαν πολλά συνθήματα κατά των προσφύγων, όπως το *φωτιά στους τουρκόσπορους πρόσφυγες*.

²⁰⁹ Σε ένα ακόμα άρθρο του ο εκδότης της Καθημερινής στις 16 Ιουλίου του 1928, Βλάχος Γ. εξέφρασε τα αντιπροσφυγικά του συναισθήματα αποκαλώντας τους πρόσφυγες με αυτόν τον χαρακτηρισμό.

ΡΗΓΟΣ ΑΛ., *ό.π.*, σελ. 228.

²¹⁰ Σε ένα άρθρο εφημερίδας της εποχής *Θάρρος* (14 Ιανουαρίου 1935), φανερώνεται ο προβληματισμός που αναδύθηκε με την εμφάνιση του νέου είδος μουσικής που εξαπλωνόταν και την κατάληξη που θα είχε σε αυτήν την περίπτωση το παραδοσιακό δημοτικό τραγούδι.

ΒΛΗΣΙΔΗΣ Κώστας, *Όψεις του Ρεμπέτικου*, Αθήνα, Εικοστού Πρώτου, 2004, σελ.19.

²¹¹ ΧΑΛΑΡΑΜΠΙΔΗΣ Μενέλαος, «Προσφυγική Απειλή» για την ηθική τάξη: «Φιλήδονη ανατολίτισσα», http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/metapolemiki-athina-oi-prosfyges-os-apeili-gia-tin-ithiki-taksi-i-%C2%ABfilidoni-#_ftnref2, (τελευταία πρόσβαση: 23/12/2014).

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

Ανατολή.²¹² Η κόντρα, μεταξύ τους είχε πάρει άλλη ροπή και στο στόχαστρο είχαν βρεθεί κυρίως οι γυναίκες, τις οποίες χαρακτήριζαν ελευθέρων ηθών.

Η ανησυχία για να μην παρασυρθούν οι νέοι από τις *φιλήδονες ανατολίτισσες*²¹³, ήταν έκδηλη. Οι γηγενείς και, συνήθως, οι γονείς ανησυχούσαν μήπως οι νέοι παραστρατήσουν από τη διάδοση του νέου τρόπου ζωής και διασκέδασης. Με τον μεγαλύτερο φόβο τους να συνίστατο στην πιθανότητα κάποιος να παντρευτεί προσφυγοπούλα, ειδικά όταν αυτές δεν συνοδεύονταν με κάποια προίκα.²¹⁴ Όμως, και ένας γάμος με μια εύπορη κοπέλα από την ομάδα των προσφύγων κατακρινόταν. Οι γηγενείς θεωρούσαν, ότι με αφορμή την καλή οικονομική τους θέση απέβλεπαν σε γάμο με κάποιον γηγενή. Θεωρούσαν, δηλαδή, ότι η ένωση αυτή, θα αποτελούσε το έναυσμα για την είσοδό τους στις τάξεις της αστικής κοινωνίας. Για το λόγο αυτό, οι γηγενείς συνέχιζαν να κάνουν τη διάκριση μεταξύ των γυναικών που προέρχονταν από την παλιά Ελλάδα και εκείνων που είχαν καταφθάσει τα τελευταία χρόνια. Κάνοντας λόγο για *κυρίες* από την μία, και *νεόπλουτα θηλυκά* από την άλλη.

«Είναι γυναίκες που αρέσκονται πολύ να προκαλούν.[...] Δεν έχουν πάνω τους καμία αρχοντιά [...] Δεν είναι "κυρίες". Είναι θηλυκά. Το κλίμα της Ανατολής της έκανε μαλθακές, σαρκώδεις και φιλήδονες [...] προκαλούν την προσοχή που ανοίγει το στόμα και ξυπνούν αιφνίδιους πόθους[...] Κάπου κάπου βλέπει κανείς μερικές νεαρές γυναίκες ντυμένες με διακριτική κομψότητα [...], με βιάδισμα αργό και περήφανο [...] είναι αυτές, οι Αθηναίες. Αλλά είναι εκτοπισμένες».²¹⁵

Ανεξαρτήτως, λοιπόν, της κοινωνικής τάξης και οικονομικής κατάστασης των γυναικών προσφύγων, το στερεότυπο της *φιλήδονης προσφυγοπούλας* υπήρξε από τις κυριότερες κατηγορίες που είχαν προσάψει οι γηγενείς στους πρόσφυγες. Οι γηγενείς αδυνατούσαν να αντιληφθούν την συμπεριφορά και τις συνήθειες ειδικά των

²¹² MAVRORDATOS G., *ό.π.* σελ. 194.

²¹³ ΧΑΛΑΡΑΜΠΙΔΗΣ Μενέλαος, «Προσφυγική Απειλή» για την ηθική τάξη: «Φιλήδονη ανατολίτισσα», 28 Οκτωβρίου 2013, http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/metapolemiki-athina-oi-prosfyges-os-apeili-gia-tin-ithiki-taksi-i-%C2%ABfillidoni-#_ftnref2, (τελευταία πρόσβαση: 23/12/2014).

²¹⁴ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Νέαρχος, *Ρεμπέτικο και Πολιτική: σχολιασμένη ανθολόγηση του λαϊκού τραγουδιού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1993, σελ 35-36.

²¹⁵ Οι αναφορές για την ηθική των γυναικών στον τύπο της εποχής υπήρξαν αρκετές. Μια από τις χαρακτηριστικότερες ανήκουν στον Ουρανή Κώστα. Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος* (10 Ιουλίου 1923).

ΤΖΑΝΑΚΑΡΗΣ Βασίλης Ι., *Στο Όνομα της Προσφυγιάς. Από τα Δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην Αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009, σελ. 168-170.

Οι εκφάνσεις της αντιπαράθεσης γηγενών – προσφύγων

γυναικών που είχαν καταφθάσει από τα μεγάλα αστικά κέντρα των παράλιων της Μικράς Ασίας. Με τις Σμυρνιές, όπως θα αναλυθεί και στην συνέχεια, να κατέχουν εξέχουσα θέση στις κατηγορίες αυτές.²¹⁶ Δεδομένου αυτού, οι παλαιοελλαδίτες θεωρούσαν πως αυτή η παρεκκλίνουσα κατ' εκείνους συμπεριφορά, προερχόταν από την κατάπτωση της σεξουαλικής τους ηθικής.²¹⁷

Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί πως οι ακραίες αντιδράσεις που εμφανίστηκαν δεν αντιπροσώπευαν εξ ολοκλήρου τις απόψεις του ντόπιου πληθυσμού.

«Αυτοί οι άνθρωποι ήτανε μαθημένοι να δουλεύουνε και να γλεντάνε. Όλοι οι πρόσφυγες μηδενός εξαιρουμένου [...] Μπορεί να δούλευε όλη τη βδομάδα σα σκύλος αλλά το Σαββατοκύριακο πήγαινε να γλεντήσει.[...] , και κοντά στους πρόσφυγες μάθαν και οι δικοί μας τώρα».²¹⁸

Υπήρξαν πολλοί, που μέσα από αυτήν την διαφορετικότητα, εμπνεύστηκαν και είδαν στοιχεία που θα μπορούσαν να αφομοιωθούν από την ελληνική κοινωνία.

²¹⁶ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ. 309.

²¹⁷ ΜΑΥΡΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *ό.π.* σελ. 194.

²¹⁸ ΒΕΛΛΟΥ- ΚΑΪΛ Αγγελική, *Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης. 1978, σελ. 96.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

3.1 Ο «Ξένος»

Στο σημείο αυτό, θα παρουσιαστούν οι στερεότυπες εκφράσεις που χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να κατηγοριοποιηθούν και διακρίνουν τους πρόσφυγες από τους γηγενείς. Οι ρατσιστικοί χαρακτηρισμοί που εμφανίστηκαν εκείνη την περίοδο, ενίσχυσαν το χάσμα που εδραιωνόταν στις τάξεις του λαού.

Ένας χαρακτηρισμός, που χρησιμοποιήθηκε σε καθημερινή βάση ήταν ο *ξένος*. Ωστόσο, προτού γίνει η αναφορά για την χρήση του όρου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, κρίνεται δόκιμο να γίνει μια σύντομη προσέγγιση του όρου γενικά. Σε όλες τις κοινωνίες η έννοια του *ξένου*, παίρνει διαφορετικές διαστάσεις και παρουσιάζεται ποικιλοτρόπως. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιοι αντικειμενικοί παράγοντες που ξεκαθαρίζουν ποιός είναι ξένος ή όχι, όπως η γλώσσα και η καταγωγή και βοηθούν να εξαχθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός. Για τις παραδοσιακές κοινωνίες όπως η Ελλάδα, για να χαρακτηριστεί κάποιος ξένος μπορεί να αρκείται στην διαφορετική κουλτούρα που έχει.²¹⁹

Στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου, η έννοια του *ξένου* πήρε νέες διαστάσεις. Παρά το γεγονός ότι οι πρόσφυγες ήταν κυρίως Έλληνες της Μικράς Ασίας, θεωρήθηκαν ξένο σώμα και αντιμετωπίστηκαν σαν να είναι. Ο χαρακτηρισμός *Τούρκοι*²²⁰ που τους αποδόθηκε, κάνει ευδιάκριτο τον διαχωρισμό που επιδίωκαν οι γηγενείς. Σε αυτό συνέβαλε και το γεγονός πως πολλοί είχαν ως μητρική γλώσσα την τούρκικη, ωστόσο δεν ήταν μόνο αυτό το πρόβλημα.

«Μαθαίνουν Ελληνικά αλλά μιλούν Τούρκικα».²²¹

²¹⁹ MESTHENEOS Elizabeth, «Foreigners», στο GLOGG Richard (edit.), *Minorities in Greece, Aspects of a Plural Society*, London, Hurst & Company, 1988, σελ. 179.

²²⁰ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Το προσφυγικό .. ό.π.*, σελ. 163.

²²¹ Τίτλος της εφημερίδας *Εμπρός*, υπογράμμισε τον κίνδυνο που ελλόχευε για το ελληνικό κράτος, η ύπαρξη τουρκόφωνων προσφύγων στο εσωτερικό του.

Πολλά παιδιά, τα οποία είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα από γονείς Μικρασιάτες, μιλούσαν και εκείνα την τούρκικη γλώσσα. Το οικογενειακό περιβάλλον, καθώς και οι συνοικισμοί στους οποίους μεγάλωναν, συνέβαλαν στο να την μαθαίνουν. Το γεγονός αυτό, επέστησε την προσοχή σε μερίδα του Τύπου, γι' αυτό το λόγο, το ζήτημα αυτό, αναδεικνυόταν αρκετές φορές.²²²

«..συνοικισμός της Σαφραμπόλεως κατοικείται ως επί το πλείστον από Έλληνες τουρκοφώνους και όπως είναι φυσικόν, όπως συμβαίνει δυστυχώς και με τους αλβανοφώνους της Αττικής, τα παιδάκια ομιλούν την τουρκικήν»²²³

Επομένως, το φαινόμενο της διγλωσσίας²²⁴, που παρουσιάστηκε δημιουργούσε εντάσεις στις τάξεις των γηγενών, πολλοί δε από οποίους χαρακτήρισαν το ζήτημα αυτό, ως εθνικό πρόβλημα.²²⁵

Ωστόσο, οι προσβλητικοί χαρακτηρισμοί που αποδόθηκαν στους πρόσφυγες, δεν ολοκληρώθηκαν μόνο με τους όρους ξένος και *Τούρκος*, οι γηγενείς εφηύραν ποικίλους όρους για να τους στιγματίσουν. Η χρήση στερεότυπων εκφράσεων, που πολλές φορές συνοδεύτηκαν από τις εχθρικές συμπεριφορές αποδίδουν την αντίληψη που είχε εκκολαφτεί στο μυαλό των γηγενών για τον προσφυγικό πληθυσμό.²²⁶ Η χρήση των όρων *τουρκόσποροι*, *τουρκομερίτες*, *γιαουρτοβαπτισμένοι*,²²⁷ *ογλούδες*,²²⁸ *σκατουογλούδες*, *παληαούτηδες* κ.λπ. αποτέλεσαν καθημερινό φαινόμενο στην ελληνική κοινωνία.²²⁹

«Μας φώναζαν πρό- σφίγγες, τουρκόσπορους, ακρίθ-δ-ες, συμμαζώματα. Μας πετούσαν τα παιδιά τους πέτρες και μας γάβγιζαν τα σκυλιά τους στα

²²² ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ Μενέλαος, «Πρόσφυγες στην Αθήνα: Οι συνοικισμοί και η πολιτισμική ετερότητα», <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/prosfyges-stin-athina-oi-synoikismoi-kai-i-politismiki-eterotita>, (τελευταία πρόσβαση: 20/1/2015).

²²³ Εφημερίδα *Εμπρός*, 9 Δεκεμβρίου 1928.

²²⁴ Δίγλωσσος καλείται εκείνος, ο οποίος χρησιμοποιεί στην καθημερινότητά του δύο ή περισσότερες γλώσσες. Συγκεκριμένα, σε περιπτώσεις μεταναστών ή προσφύγων είναι εκείνος, που έχει την ικανότητα να επικοινωνήσει σε δύο ή περισσότερες γλώσσες.

ΣΕΛΛΑ- ΜΑΖΗ Ελένη, «Διγλωσσία και Ολιγότερο Ομιλούμενες Γλώσσες στην Ελλάδα», ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κωνσταντίνος – ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα, Μια Συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, Κριτική ΑΕ & ΚΕΜΟ, 1997, σελ.351.

²²⁵

²²⁶ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ.309 .

²²⁷ Ο όρος παρέπεμπε στην διατροφική συνήθεια των προσφύγων, επειδή το γιαούρτι αποτελούσε βασικό συστατικό της μικρασιατικής κουζίνας.

²²⁸ Ο χαρακτηρισμός αυτός, προερχόταν από την κατάληξη που είχαν συνήθως οι πρόσφυγες στα επώνυμά τους (- *όγλου*).

²²⁹ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Δ., *ό.π.*, σελ. 27 – 30.

στενοσόκακα.[...]Είχαν και κάποια δίκια. Ήταν φτωχοί. Εμείς ήμασταν φτωχότεροι».²³⁰

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι πρόσφυγες βίωσαν ρατσιστικές συμπεριφορές και αναγκάστηκαν να συμβιώσουν κάτω υπό άσχημες συνθήκες με τον ντόπιο πληθυσμό. Η γενικευμένη κοινωνική συμπεριφορά, όταν άρχισε να μετουσιώνεται σε έντονα εχθρική και άκρως επικίνδυνη, πήρε άλλες διαστάσεις. Αρκετά συχνά, παρατηρήθηκαν περιστατικά βίας με αποτέλεσμα τραυματισμούς, φόνους αλλά και βιασμούς.

«..ετραυμάτησαν 17 πρόσφυγας, το πλείστον γυναίκας, πυρπολήσαντες τας σκηνάς, τους σταύλους, τους αχυρώνας, λεηλατήσαντες τας αποσκευάς..».²³¹

Δεδομένου αυτών των αναφορών, η ελληνική κοινωνία είχε να αντιμετωπίσει μια βαθιά ανθρωπιστική κρίση που λόγω του οικονομικής δυσχέρειας, στην οποία είχε βρεθεί, φάνταζε αδύνατο να την αντιμετωπίσει. Βέβαια, τα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα της εποχής που ακολούθησε, ήρθαν να καλύψουν τα κενά που δεν μπορούσε η ίδια η πολιτεία με τους θεσμούς της να υπερκεράσει.

²³⁰ Μαρτυρία Χ. Σαραβέλη στο: ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Α., *ό.π.*, σελ.122.

²³¹ Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 16 Νοεμβρίου 1924.

3.2 «Πρό-σφυγγες»

Οι υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί που αποδόθηκαν στους πρόσφυγες, όπως αποδείχτηκε, εμφανίστηκαν από τον πρώτο καιρό της παραμονής τους στην Ελλάδα. Ακόμα και ο ίδιος ο όρος πρόσφυγας, που ταυτίστηκε με όλους όσους κατέφθασαν μετά την Καταστροφή, υπήρξε αρνητικός. Ο φόβος των προσφύγων, ότι ο χαρακτηρισμός αυτός θα τους συνόδευε για πάντα, τους οδήγησε στην επιδίωξη να τον εξαλείψουν και αν δεν το επιτύγχαναν για τον ίδιο τους τον εαυτό, θα προσπαθούσαν τουλάχιστον, για την επόμενη γενιά.²³²

«Είπε η μητέρα μου στον πατέρα μου: Εμείς δεν έχουμε καμιά δουλειά στα προσφυγικά. Τα παιδιά μας να πάρουν καλή μόρφωση [...] και όχι να τα δακτυλοδείχνουν σαν προσφυγάκια...».²³³

Ο φόβος του να χαθεί η ευκαιρία για ανέλιξη στην ελληνική κοινωνία, έκανε τους πρόσφυγες να εργαστούν πολύ προκειμένου να επιτύχουν την οικονομική εξέλιξη και, κατά συνέπεια, και την κοινωνική.²³⁴ Επιδίωξαν να μην περιθωριοποιηθούν, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και τις αψιμαχίες που είχαν με τους γηγενείς. Το παράπονο, όμως, για την συμπεριφορά των γηγενών για τον χαρακτηρισμό του πρόσφυγα που τους αποδόθηκε, δεν έλειπε στις αναφορές τους.

«Μας ήθελαν πρόσφυγες, δηλαδή ζητιάνους. Δεν μας έλεγαν έτσι γιατί είχαμε προσφύγει, καταφύγει στην Ελλάδα. Πόση ντροπή νιώθαμε! Δεν μας έλεγαν ας πούμε οι 'διωγμένοι' ή οι 'Μικρασιάτες'. [...] Και γιατί το 'Μικρασιάτες' δεν ήταν αρκετό για να δηλώσει τη δική μας κατάσταση; Μας έλεγαν πρόσφυγες για να χαρακτηρίσουν την ένδεια μας».²³⁵

Ωστόσο, οι γηγενείς πρόσθεσαν άλλο ένα χαρακτηρισμό προκειμένου να περιπαιξουν τους πρόσφυγες. Ο όρος πρόσφυγας μετατράπηκε σε πρόσφιγγα.

²³² ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ. 309-310.

²³³ Μαρτυρία Σ. Μαυρούλια στο: ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Α., *ό.π.*, σελ.175.

²³⁴ *Ό.π.*, σελ. 176-177.

²³⁵ Μαρτυρία Φ. Μαστιχιάδης στο: *Ό.π.*, σελ. 177.

Κάνοντας έτσι, σαφή υπαινιγμό για το πλήθος των προσφύγων που το παρομοίαζαν με σμήνος σφιγγών.²³⁶

«Μην δίνετε στους ξеноμερίτες, στους πρόσφυγες και στους τουρκόσπορους ελληνική γη».

Αυτές οι λέξεις περιγράφουν την κατάσταση με την οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι πρόσφυγες κατά την άφιξή τους. Η αποστροφή των γηγενών ήταν έκδηλη και αποτυπωνόταν σε κάθε νέο χαρακτηρισμό που κατέληγε να γίνει στερεότυπη έκφραση. Παρόλα αυτά, όπως θα αναδειχθεί και στη συνέχεια, οι πρόσφυγες μετά από μια περίοδο αμυντικής στάσης, άρχισαν να αντεπιτίθενται, δηλώνοντας και πάλι περήφανοι για την καταγωγή και τις αξίες τους.

«Πρόσφυγες και πρόσφυγες, μαζώματα και ακρίδες και βενιζελόμουτρα, αλλά εμάς χαλάσανε την πατρίδα μας, το Αίβαλί, και φύγανε από εδώ οι Τούρκοι κι ήρθαμε εμείς κι έγιναν κι οι ντόπιοι, οι ξεβράκωτοι, νοικοκυραίοι. Εμάς εκμεταλλεύτηκαν, αλλά και πάλι νοικοκυραίοι σαν εμάς δεν έγιναν».²³⁷

²³⁶ Ό.π., σελ. 156.

²³⁷ Μαρτυρία Χ. Ρουμελιώτη στο: Ό.π., σελ.159.

3.3. Η «Σμυρνιά»

Στο επίκεντρο των επιθέσεων, όπως τονίστηκε, πολλές φορές βρέθηκε ο γυναικείος πληθυσμός των προσφύγων. Το προσωνύμιο της *Σμυρνιάς* συνδέθηκε με την ηθική χαλαρότητα και αποδόθηκε στις γυναίκες προκειμένου να δηλώσει την ηθική τους χαλαρότητα.²³⁸ Στην αρχή, ο όρος *Σμυρνιά* παρέπεμπε στον μικρασιατικό τόπο καταγωγής, σύντομα, όμως, στην ελληνική κοινωνία πήρε άλλες διαστάσεις και έγινε συνώνυμο της γυναίκας ελευθέρων ηθών.²³⁹

Άλλο ένα στοιχείο της καθημερινότητας των προσφυγοπούλων, το οποίο στις τάξεις των γηγενών προκάλεσε αντιδράσεις, ήταν η καθαριότητά τους. Η αναμφισβήτητη πολιτιστική τους αξία και ανωτερότητα συνδέθηκε και αυτή με τον εκφυλισμό. Η *πάστρα* μετατράπηκε σε *παστρικιά* και έγινε συνώνυμο της έννοιας της πόρνης.²⁴⁰ Η αρχική έννοια και αυτού του όρου υπήρξε εντελώς διαφορετική από αυτή που κατέληξε να εννοείται με τη χρήση της. Η προσοχή που έδιναν στην προσωπική καθαριότητα έμελλε να τις στιγματίσει. Οι γηγενείς έδωσαν το προσωνύμιο της *παστρικιάς*, εννοώντας, όμως, μια γυναίκα αμφιβόλου ηθικής.

Συχνά, λοιπόν, οι όροι *Σμυρνιά* και η *παστρικιά* χρησιμοποιούνταν στην καθημερινότητα των γηγενών και, κυρίως, των ντόπιων γυναικών, που ένιωθαν να κινδυνεύουν από την άφιξη τους.

«Μωρέ κι αυτή η Σμυρνιά η παστρικιά εδώ μου κάθεται. Ξέρεις πόσους άντρες ξεμάλισαν εδαύτες; Έχουν δει τα μάτια μου εμένα».²⁴¹

«Οι νέοι της Αθήνας και του Πειραιά έρχονται εδώ, [...]. Έχουν ξετρελαθεί με τα κορίτσια. Τις βρίσκουν πιο όμορφες και πιο εξελιγμένες. Στην αρχή ήρθαν για διασκέδαση και για να βρουν καμιά καμωματού. Όμως γρήγορα τους τυλίγει κάποια και παντρεύονται[...]».²⁴²

Δεν έλειπαν, επιπλέον, και οι ακραίες αντιδράσεις από τον αντρικό πληθυσμό. Όπως αναφέρεται σε μια μαρτυρία, ένας χωροφύλακας είχε λαιδορήσει κάποιες γυναίκες

²³⁸ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ.313.

²³⁹ ΡΗΓΟΣ ΑΛ., *ό.π.*, σελ.227-228.

²⁴⁰ *Ό.π.*, σελ. 228.

²⁴¹ «Η Παστρικιά..», http://giagia-antigonh.blogspot.gr/2010/05/blog-post_26.html, (τελευταία πρόσβαση 20/1/2015)

²⁴² ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 36.

αποκαλώντας τις *παληοτουρκαλούδες* και *παληοπουτάνες*.²⁴³ Λόγω αυτών των αντιλήψεων που διαιωνίζονταν, περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης και κακοποίησης από γηγενείς προς τις νεαρές προσφυγοπούλες ήταν συχνό φαινόμενο. Με τις καταγγελίες στον προσφυγικό τύπο της εποχής να είναι και αυτές συχνές.²⁴⁴

«Παρεπλανήθη κι αυτό, διότι δεν ήτο δύσκολον ένα πτωχό και παραζαλισμένο προσφυγοκόριτσο να παραπλανηθή [...] Οι απαίσιοι εκμαυλισταί και οι πρόστυχοι εκματαλλευταί της προσφυγικής δυστυχίας δεν έπαψαν να ελλοχεύουν σατανικώτατα ανάμεσα στην προσφυγική αθλιότητα».²⁴⁵

Η έντονη γυναικεία παρουσία στην ελληνική κοινωνία αποτυπώθηκε εκτός από τις μαρτυρίες, σε έργα αλλά και στο λαϊκό τραγούδι. Ιδίως στο τελευταίο, η *Σμυρνιά*, αποτέλεσε το κεντρικό πρόσωπο σε πολλά ρεμπέτικα τραγούδια²⁴⁶, όπως είναι η *Καμωματού Σμυρνιά* ή *Μόρτισσα Σμυρνιά*.²⁴⁷ Για να γίνουν κατανοητές οι αντιλήψεις που είχαν επικρατήσει στην κοινωνία και οι οποίες μετουσιώνονταν σε τραγούδια κρίνεται δόκιμο να αναφερθούν κάποιοι από τους στίχους της *Μαρίτσας της Σμυρνιάς*, στους οποίους απεικονίζεται η εικόνα μιας Σμυρνιάς.²⁴⁸

«Σ' ένα γλέντι μια βραδιά
τα έμπλεξα με μια Σμυρνιά
ήταν όλο τσαχπινιά
η καμωματού Σμυρνιά.
Ξακουστή στην Κοκκινιά
η Μαρίτσα η Σμυρνιά
μ' όλους παίζει και γελά,
μα ποτέ δεν αγαπά.»

Αυτοί οι στίχοι αντιπροσωπεύουν την άποψη που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία. Το γλέντι που ήταν συνυφασμένο με τους πρόσφυγες, η μικρασιάτισσα

²⁴³ Τα λόγια αυτά, αποτυπώθηκαν σε μια επιστολή καταγγελίας του Φίλιππου Μακρίδη, πρόεδρο του συνοικισμού του Αγ. Κωνσταντίνου, προς την εφημερίδα Παμπροσφυγική (6 Σεπτεμβρίου του 1926).

²⁴⁴ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Αντιπαραθέσεις.. ό.π.*, σελ. 117

²⁴⁵ Εφημερίδα Παμπροσφυγική, 6 Οκτωβρίου 1927.

²⁴⁶ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Ν., *ό.π.*, σελ. 36- 37

²⁴⁷ Η *Καμωματού Σμυρνιά*, αποτελεί έργο του συνθέτη Κώστα Σκαρβελή (1932) ενώ η *Μόρτισσα Σμυρνιά* είναι έργο του Γιώργου Πετροπουλέα (1937). Οι στίχοι και των δύο τραγουδιών αποτυπώνουν όλες τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε για τις γυναίκες εκείνες.

²⁴⁸ Το τραγούδι αυτό, το συνέθεσε ο Δημήτρης Σεμσής ή Σαλονικιός (1931).

Μέρος Δεύτερο

Η χρήση στερεότυπων εκφράσεων

κοπέλα με την ιδιαίτερα άνετη συμπεριφορά προς όλους, είναι στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα που είχαν οι γηγενείς για τους συνοικισμούς των προσφύγων.

3.4 Η στάση των Προσφύγων απέναντι στην εχθρότητα των Γηγενών

Οι πρόσφυγες αντιμέτωποι με μια κοινωνία εχθρική προς αυτούς και ανέτοιμη να δεχθεί την άφιξή τους, άρχισε να δημιουργεί κάποιους αμυντικούς μηχανισμούς προκειμένου να αντέξει την καινούργια και πλέον οριστική πραγματικότητα. Το γεγονός ότι η εμφάνισή τους ταυτίστηκε με τις κακουχίες που βίωνε ο γηγενής πληθυσμός, δυσχέραινε την θέση τους στην κοινωνία.

Ως απόρροια αυτής της κατάστασης, οι πρόσφυγες επιδίωξαν να προστατευτούν παίρνοντας κάποια μέτρα που θα μπορούσαν να διευκολύνουν στην αφομοίωση τους. Μία από τις πρώτες κινήσεις που πραγματοποίησαν ήταν η αφαίρεση των μικρών ονομάτων τους που δήλωνε την καταγωγή τους και η τροποποίηση των επιθέτων τους, προκειμένου να αποτάξουν την κατάληξη – *όγλου*, που τους συνέδεε με τις ρίζες τους.²⁴⁹ Η αντίδραση αυτή, έβρισκε έρεισμα στις κατηγορίες περί μη ελληνικότητάς τους, κάτι το οποίο πλήγωνε τον προσφυγικό πληθυσμό.

Τον πρώτο καιρό, τέτοιες κινήσεις συνοδεύτηκαν από αλλαγές και στον τόπο της εγκατάστασής τους με σκοπό να μην συνδεθούν με τον υπόλοιπο προσφυγικό πληθυσμό. Το γεγονός αυτό παρατηρήθηκε από πιο οικονομικά εύπορες οικογένειες, οι οποίες επιδίωξαν να εγκατασταθούν εκτός προσφυγικών συνοικισμών.²⁵⁰ Όπως προελέχθη, η έννοια του *πρόσφυγα* συνοδεύτηκε με αρνητική χροιά στην σκέψη του ελληνικού λαού και για αυτό επιδιώχθηκε οι επόμενες γενιές να μην συνδεθούν με την προσφυγική ιδιότητα. Ωστόσο, η αμυντική αυτή στάση στην συνέχεια άλλαξε.

«Πολλές οικογένειες προτίμησαν να στερηθούν ακόμη περισσότερο, αλλά να στείλουν τα παιδιά τους στα ιδιωτικά σχολεία της εποχής και όχι στα δημόσια. Με κανέναν τρόπο δεν ήθελαν να τους αποδοθεί η προσφυγική ιδιότητα. Φανταστείτε πόσο άλλαξε η νοοτροπία μας μέσα σε λίγα χρόνια. Τώρα όλοι είμεθα υπερήφανοι ακριβώς διότι υπήρξαμε πρόσφυγες, δηλαδή Μικρασιάτες»²⁵¹

²⁴⁹ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Αντιπαραθέσεις... ό.π.*, σελ.114-115.

²⁵⁰ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν... ό.π.*, σελ. 309.

²⁵¹ Μαρτυρία Β. Κουκουναρά στο: ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Α., *ό.π.*, σελ. 175.

Όπως έχει παρατηρηθεί από κοινωνιολόγους, όταν μια πληθυσμιακή ομάδα βρίσκεται σε δυσχερέστερη θέση από μια *ανώτερη*, τότε προκειμένου το κλίμα να αντιστραφεί και να αποκατασταθούν οι ισορροπίες, χρειάζεται να επέλθει μια *θετική κοινωνική διαφοροποίηση*.²⁵² Αυτό επιδίωξαν και οι πρόσφυγες, οι αρχικοί αμυντικοί μηχανισμοί που υιοθέτησαν προκειμένου να αντιμετωπίσουν την επίθεση των γηγενών αφέθηκαν στην άκρη. Οι πρόσφυγες, πλέον, επιδίωξαν να διαφοροποιηθούν όχι, όμως, μέσω της άμυνας αλλά μέσω την ανάδειξης της ταυτότητάς τους. Επιδίωκαν με αυτόν τον τρόπο να αναιρέσουν ή να υπερκεράσουν τα αρνητικά στερεότυπα που τους είχαν αποδοθεί.²⁵³

Έκτοτε, οι πρόσφυγες πέρασαν στην αντεπίθεση τονίζοντας και αναδεικνύοντας τα δυνατά τους στοιχεία και κατηγορώντας τους ντόπιους για όσα θεωρούσαν ότι δεν έπρατταν ορθά. Η έλλειψη του αισθήματος της αλληλεγγύης, ήταν από τα πρώτα κατηγορώ του προσφυγικού πληθυσμού προς τους γηγενείς, χαρακτηρίζοντας τους εντελώς αφιλόξενους.²⁵⁴ Η στάση τους κατά την άφιξη και την περίοδο της αποκατάστασης κρίθηκε αρνητική. Και σε πολλές περιπτώσεις μειονεκτική σε σύγκριση και με τη στάση που κράτησαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι που έτυχε να τους βοηθήσουν.

«Εις την Υποδιοίκησιν Ηγουμένιτσης επί 994 αγροτικών οικογενείων (3.275) εστεγάσθησαν μόνον 50 εις δωμάτια[...] ευσπλαγισθέντες οι εντόπιοι Τούρκοι προς αίσχος της διατυμπανιζομένης πατροπαράδοτου ελληνικής φιλοξενίας[...]».²⁵⁵

Στην συνέχεια, ανέδειξαν το κριτήριο του βιοτικού επιπέδου που επικρατούσε στην Ελλάδα και του πολιτισμού που είχαν οι γηγενείς. Θεωρούσαν, ότι το επίπεδο των τελευταίων ήταν πολύ χαμηλότερο από δικό τους.

«Δεν ξέρουν τίποτα, δεν ξέρουν να φερθούν, δεν ξέρουν να μιλάνε, δεν έχουν τρόπους».²⁵⁶

Χαρακτήριζαν τη χώρα *υποανάπτυκτη* και τους κατοίκους της χωρίς παιδεία, απολίτιστους και άξεστους.²⁵⁷ Όροι, όπως το *βουνίσιοι*, *βλάχοι*, *χωριάτες* και

²⁵² ΔΡΑΓΩΝΑ Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Άννα – ΔΡΑΓΩΝΑ Θάλεια (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας;* : εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σελ. 83.

²⁵³ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Αντιπαραθέσεις... ό.π.*, σελ.115.

²⁵⁴ Ό.π.

²⁵⁵ Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 1 Φεβρουαρίου 1925.

²⁵⁶ Οι φράσεις αυτές, χρησιμοποιήθηκαν συχνά από την πλευρά των προσφύγων για να δηλώσουν την ανωτερότητά τους από τους γηγενείς.

τσοπάνηδες, χρησιμοποιούνταν συχνά, όχι όμως, για να φανερώσει κάποια καταγωγή, αλλά επειδή ήθελαν να διαφοροποιηθούν και να τονίσουν το χαμηλό βιοτικό και μορφωτικό επίπεδό που είχαν οι γηγενείς.²⁵⁸

«Τι περιμένεις; Απ' τα βουνά είναι».

Η ετερότητά τους πολιτισμικά αναζωπυρωνόταν και στον τομέα της θρησκείας. Οι πρόσφυγες δεν απέφευγαν να παρουσιάσουν τον εαυτό τους πιο ευσεβή από τον γηγενή πληθυσμό.²⁵⁹ Πολλές φορές, κατηγορούσαν τους γηγενείς για έλλειψη σεβασμού προς τα Θεία. Το γεγονός, ότι οι γηγενείς βλασφημούσαν συχνά, προκαλούσε το κοινό αίσθημα των προσφύγων, οι οποίοι αντιδρούσαν και τους επέκριναν για μειωμένη θρησκευτικότητα. Αυτή, ήταν και η κύρια αμυντική τους γραμμή όταν έθιγαν την ελληνικότητά τους.²⁶⁰

Εκτός από τα πολιτιστικά στοιχεία και την θρησκευτικότητα, ένας άλλος τομέας που θίχτηκε από τους πρόσφυγες ήταν και η εργατικότητα, την οποία υποστήριζαν πως υπερείχαν.²⁶¹ Η μειωμένη επαγγελματική κατάρτιση και η αδύναμη οικονομία ήταν κάποιοι από τους λόγους για τους οποίους ο αντρικός προσφυγικός πληθυσμός τους κατηγορούσε.²⁶² Ενώ και για την ηθική διάσταση που είχε λάβει η διάκριση μεταξύ τους, αντιτάχθηκαν, τονίζοντας πως έπεφταν θύματα εκμετάλλευσης. Τα κρούσματα σεξουαλικής κακοποίησης αυξήθηκαν εκείνη την περίοδο με θύματα, κυρίως, προσφυγοπούλες. Στις κατηγορίες, λοιπόν, της ηθικής χαλάρωσης, οι πρόσφυγες πρόβαλλαν ότι η εκμετάλλευση γινόταν προς το πρόσωπό τους από επιτήδειους που ήθελαν να επωφεληθούν από την κατάσταση που επικρατούσε.²⁶³

Παρουσιάζοντας και τις θέσεις των προσφύγων στις επιθέσεις που δέχτηκαν, φανερώνεται η αίσθηση πως, ενώ αρχικά επιδίωξαν να αμυνθούν και να απομακρύνουν ό,τι θύμιζε την καταγωγή τους, στην συνέχεια το προέβαλαν αυτό. Ένιωθαν υπερήφανοι για τις ρίζες τους και δεν δίσταζαν να το δείχνουν, υπογραμμίζοντας ότι κατάφεραν να επιβιώσουν κάτω υπό αντίξοες συνθήκες.

²⁵⁷ HIRSCHON R., *ό.π.*, σελ. 84-85.

²⁵⁸ *Ό.π.* σελ.85.

²⁵⁹ *Ό.π.*

²⁶⁰ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Εισήλθαν.. ό.π.*, σελ. 312.

²⁶¹ *Ό.π.*, σελ. 312.

²⁶² HIRSCHON R., *ό.π.*, σελ.85.

²⁶³ ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ., *Αντιπαραθέσεις... ό.π.*, σελ.118.

«Είμαστε Έλληνες όσο κι εδώ. Αλλά με το ‘πρόσφυγες’ μας ξεχώρισαν, μας τοποθέτησαν στο περιθώριο της κοινωνίας και κοντέψαμε να ξεχάσουμε τις ήμαστε. Ήταν τίτλος ανυποληψίας το ‘πρόσφυγας’, πώς να σας το πω. Μόνο όταν πιάσαμε στα χέρια μας τον κόπο μας και κάναμε δικό μας σπίτι, όταν έγιναν γνωστοί οι Κόντογλου, Βαλσαμάκης, Βενέζης, οι επιστήμονές μας κι έτρεχαν σ’ αυτούς οι ντόπιοι να τους συμβουλευτούν, τότε το ‘πρόσφυγας’, δεν μας ένοιαζε. Τιμή μας, που αν και μας ήθελαν πρόσφυγες, εμείς τα είχαμε καταφέρει».²⁶⁴

²⁶⁴ Μαρτυρία Π. Καλαϊτζή στο: ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Α., *ό.π.*, σελ. 177.

Αντί Επιλόγου

Με την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας αναδεικνύονται κάποια χρήσιμα συμπεράσματα. Αρχικά, όσον αφορά τη σύσταση και την υπόσταση της ελληνικής κοινωνίας και του κράτους στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Έπειτα, όμως, προκύπτει και η ανάδειξη ενός ιδιαίτερου προβλήματος που μαστίζει ακόμα και σήμερα τις σύγχρονες κοινωνίες. Ο λόγος γίνεται για τα φαινόμενα του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, κρούσματα τα οποία αρχίζουν να εμφανίζονται όλο και πιο συχνά παίρνοντας πλέον, ανησυχητικές διαστάσεις.

Η ελληνική κοινωνία πριν τα γεγονότα της δεκαετίας του '20, αντιμετώπισε μακροχρόνιες πολεμικές συρράξεις που την αποδυνάμωσαν οικονομικά αλλά και ψυχικά. Μπορεί εδαφικά να βγήκε κερδισμένη, από τους Βαλκανικούς και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όμως, ο λαός είχε καταπονηθεί αρκετά από τις διαδοχικές μάχες. Σε αυτό, συνέβαλλε και ο Εθνικός Διχασμός, ο οποίος με την ανάλυση που προηγήθηκε αποδείχτηκε, πως υπήρξε καταλυτικός παράγοντας για το χάσμα που δημιουργήθηκε στις τάξεις των γηγενών αρχικά, και, μετέπειτα, στις εντάσεις και με τους πρόσφυγες.

Τα νικηφόρα αποτελέσματα μέσω της εξωτερικής πολιτικής της χώρας έγειραν αξιώσεις και για τις αλύτρωτες περιοχές της Μικράς Ασίας. Η επανεμφάνιση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας, έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της επανένωσης των χαμένων εδαφών με την υπόλοιπη Ελλάδα. Η ελληνική πλευρά, έχοντας την συγκατάθεση των Μεγάλων Δυνάμεων, ξεκίνησε την Εκστρατεία προς την Ιωνία. Η ήττα, όμως, δεν άργησε να φανεί. Οι λόγοι υπήρξαν πολλοί, και οι κατηγορίες ακόμα περισσότερες. Το αποτέλεσμα, ωστόσο, της ήττας αυτής είχε ολέθρια αποτελέσματα για όλους. Με τον ξεριζωμό εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων από τις πατρογονικές τους εστίες και την άφιξή τους στον ελλαδικό χώρο, τα νέα ζητήματα που αναλύθηκαν, απασχόλησαν την πολιτεία.

Τα προβλήματα που προέκυψαν ανέδειξαν, πως η ελληνική κοινωνία μπορεί να μην ήταν έτοιμη να δεχθεί ένα τόσο μεγάλο προσφυγικό κύμα, εντούτοις όμως, κατάφερε το εγχείρημα της να στεφθεί με επιτυχία. Η αποκατάσταση των προσφύγων, αποτέλεσε το κύριο μέλημα της πολιτείας, με τις προεκτάσεις αυτού του

εγχειρήματος να παρατηρούνται τόσο στην οικονομία όσο και στην κοινωνία. Για το λόγο αυτό, η ένταξή τους, αποτέλεσε μια επίπονη διαδικασία για όλους τους πολίτες της χώρας. Τόσο για τους γηγενείς που αναγκάστηκαν να μοιραστούν τα κεκτημένα τους με ανθρώπους που θεωρούσαν ξένο σώμα για την κοινωνία τους, όσο και για τους πρόσφυγες, που μετά των διωγμό αναγκάστηκαν να συμβιώσουν κάτω από αντίξοες συνθήκες και σε εχθρικό, πολλές φορές, περιβάλλον με ντόπιους που τους αντιμετώπιζαν με προκατάληψη.

Τότε ήταν που οι στερεότυπες αντιλήψεις και προκαταλήψεις άρχισαν να εμφανίζονται, παίρνοντας πλέον, την μορφή ρατσιστικών κρουσμάτων. Οι μαρτυρίες που προηγήθηκαν αναδεικνύουν, τι μορφές πήρε αυτή η σύγκρουση, μεταξύ των ομάδων των γηγενών και των προσφύγων. Η πολιτική, η οικονομική και η πολιτισμική ετερότητα καθιέρωσαν τους τρεις καθοριστικούς κλάδους, στους οποίους εμφανίστηκε έντονη τριβή μεταξύ των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων. Οι ακραίες συμπεριφορές έγιναν συχνό φαινόμενο τόσο στα αστικά κέντρα, όσο και στις αγροτικές περιοχές, οι οποίες συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, άλλοτε πιο έντονα, άλλοτε πιο ήρεμα. Οι συγκρούσεις αυτές, συνεχιστήκαν μέχρις ότου ένας μεγαλύτερος κίνδυνος φάνηκε να φτάνει προ των πυλών της Ελλάδας. Η πιθανότητα ένταξης της χώρας στην νέα γενικευμένη σύγκρουση της γηραιάς ηπείρου, φάνηκε να εξαλείφει, εν μέρει, τα κρούσματα των ακραίων συμπεριφορών.

Η ανάδειξη των ρατσιστικών συμπεριφορών, που παρουσιάστηκαν στο Μεσοπόλεμο, δεν αποτελούν ένα πρωτόγνωρο ζήτημα για την ελληνική κοινωνία. Μπορεί, πλέον, το ρατσιστικό φαινόμενο να λαμβάνει διαφορετική μορφή, όμως ακόμα υπάρχει. Όπως προελέχθη, σε κρίσιμες περιόδους, το έδαφος γίνεται πρόσφορο για την ανάδειξη τέτοιων συμπεριφορών. Για το λόγο αυτό, η επανεμφάνιση στερεοτύπων και ρατσιστικών συμπεριφορών σήμερα, δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Η πολιτική αστάθεια, η κρίσιμη οικονομική συγκυρία, σε συνδυασμό με την κρίση αξιών έφεραν την κοινωνία αντιμέτωπη με την πραγματική υπόσταση των ζητημάτων που είχε. Η γενικότερη ανασφάλεια που επικράτησε έδωσε το χώρο σε μια μικρή ομάδα ανθρώπων με ακραίες πολιτικές ιδεολογίες να δράσουν. Συγχρόνως, δόθηκε η ευκαιρία να αναδυθεί αυτό το ζήτημα του παρελθόντος, το οποίο όμως, για να αντιμετωπιστεί απαιτεί τη λήψη δραστικών μέτρων και συνεργασία όλων των φορέων.

Οι ακραίες μορφές που παρατηρούνται διαχρονικά στις κοινωνίες, βρίσκουν βάση στον φόβο και την ανασφάλεια που επικρατούν και αυτό είναι που καλούνται όλοι να προσέξουν. Ο φόβος αυτός, απέκτησε νέες διαστάσεις και έγινε πρόσωπο υπαρκτό. Βρίσκεται μέσα σε όλα τα μέλη μιας κοινωνίας. Ο ρατσισμός υπάρχει δίπλα τους, μέσα τους και αν χαθεί το μέτρο, ελλοχεύει ο κίνδυνος να παρουσιαστούν παρεκκλίνουσες συμπεριφορές. Μπορεί η οικονομική κρίση να ευθύνεται για πολλά προβλήματα, αλλά όταν μια πολιτεία χάνει το ανθρωποκεντρικό της χαρακτήρα, παύει να θεωρείται κράτος δικαίου.

Ένα κράτος δικαίου προστατεύει τα μέλη του από όπου και αν προέρχονται και παρέχει ασφάλεια σε όποιον την χρειάζεται. Κάποτε, γινόταν λόγος για τους πρόσφυγες, ενώ τώρα για τους μετανάστες. Το διαφορετικό κάποτε, η ελληνική κοινωνία το φοβήθηκε, το πολέμησε, το γνώρισε και στο τέλος το αποδέχτηκε. Πλέον, οι πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς δεν έχουν να θυμούνται τέτοια βιώματα, διότι έχουν αφομοιωθεί. Έχουν να θυμούνται μόνο τις μαρτυρίες των προγόνων τους, οι οποίες αν δεν ακούγονταν θα χάνονταν στο χρόνο. Με το πέρασμα αυτών, νέα γεγονότα στη διεθνή πολιτική σκηνή έλαβαν χώρα και στις αρχές της δεκαετίας του '90, νέοι πρόσφυγες κατέφθασαν. Τότε, νέες παρεκκλίνουσες συμπεριφορές παρατηρήθηκαν, αλλά σε μικρότερο μέγεθος. Στην σημερινή εποχή, με τις χώρες της Ανατολής να φλέγονται λόγω των εμφύλιων συγκρούσεων και των μακροχρόνιων πολέμων, νέο κύμα προσφύγων - μεταναστών καταφτάνει συνεχώς, στις ακτές της χώρας.

Ένας λαός όμως, σαν τον ελληνικό που έχει βιώσει τόσο ταραγμένο παρελθόν, που έχει βρεθεί να υποδουλώνεται και να διώχεται από τον τόπο του, μπορεί άραγε να γίνει ρατσιστής; Σήμερα, θεωρείται πως ένας στους τρεις Έλληνες έχει ρίζες από την Μικρά Ασία, δεδομένου αυτού, δεν είναι καθόλου απίθανο, ένας πρόγονος μας να έχει βιώσει τον ρατσισμό από κάποιον συμπολίτη του. Σε έναν τοίχο είχαν γραφτεί τα εξής λόγια: *Οι παππούδες μας πρόσφυγες, οι γονείς μας μετανάστες και εμείς ρατσιστές*; Η ιστορία δείχνει ότι τέτοιες συμπεριφορές εμφανίζονται, όταν ο φόβος καταλαμβάνει την λογική. Η απάντηση, όμως, σε αυτήν την ερώτηση βρίσκεται μέσα στον καθένα.

I. ΠΗΓΕΣ

- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ - ΜΑΡΑΚΗ *Παράθυρο στο χρόνο*, Αθήνα, Βεργίνα, 2010.
- ΒΕΝΕΖΗΣ Ηλίας *Αιολική Γη*, Αθήνα, Εστία, 2004^{54η}.
- ΒΕΝΕΖΗΣ Ηλίας, *Γαλήνη*, Αθήνα, Εστία, 1997^{33η}.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Διδώ, *Ματωμένα Χώματα*, Αθήνα, Κέδρος, 2013^{102η}.
- ΜΠΟΥΝΑΡΤΖΙΔΗΣ Μιχάλης, *Προσευχή για τις καινούργιες Πατρίδες*, Αθήνα, Επτά Λόγοι, 2010.
- ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΥ Φιλώ, *Τρεις Αιώνες Μια Ζωή, Γιαγιά Φιλώ η Μικρασιάτισσα*, Αθήνα, Λιβάνη, 2005.

Εφημερίδα *Βήμα*

Εφημερίδα *Εμπρός*

Εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*

Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*

Εφημερίδα *Καθημερινή*

Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*

Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΝΤΥΠΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ελληνική

- ΑΙΓΙΔΗΣ Αριστοκλής, *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική και Κοινωνική Μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος*, Αθήνα, Ι. Λ. Αλευροπούλου και Σια, 1934.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, Αθήνα, Φιλippότη, 1982.
- ΒΕΛΛΟΥ- ΚΑΪΛ Αγγελική, *Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978.
- ΒΛΗΣΙΔΗΣ Κώστας, *Όψεις του Ρεμπέτικου*, Αθήνα, Εικοστού Πρώτου, 2004.
- BURNS Edward McNall, *Ευρωπαϊκή Ιστορία: Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2006^{4η}.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Νέαρχος, *Ρεμπέτικο και Πολιτική, σχολιασμένη ανθολόγηση του λαϊκού τραγουδιού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1993.
- ΓΚΙΖΕΛΗ ΒΙΚΑ Δ., *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα (1920 - 1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.
- ΓΚΙΖΕΛΗ ΒΙΚΑ Δ., «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σελ. 69 – 87.
- CLOGG Richard, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770 – 2000*, Αθήνα, Κάτοπτρο, 2003^{2η}.
- ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Στάθης, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός, μετάφραση ΣΠΑΝΟΣ Γ.*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987.
- ΔΑΦΝΗΣ Γρηγόρης, *Η Ελλάδα μεταξύ των δυο πολέμων, Α' τόμος*, Ίκαρος, Αθήνα, 1974^{2η}.
- ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γ. Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920, Α' Τόμος*, Αθήνα, Εστία, 2010^{6η}.

- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., «Της Μεγάλης Τακτής Ιδέα. Σχεδιάσμα φιλολογικό», ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γεώργιος Β. – ΚΩΣΤΗΣ Κώστας (εισ. – επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1991, σελ. 45 – 89.
- ΔΙΒΑΝΗ Λένα, *Ελλάδα και Μειονότητες, Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1999^{8η}.
- HIRSCHON Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών στον Πειραιά*, μετάφραση ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ Κ., Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Τραπέζης, 2004.
- ΚΑΡΑΒΑΣ Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9ος Τόμος, 1992, σελ. 135 – 156.
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γεώργιος, *1922 χιλιαετνιακοσιαεικοδυο, Δοκίμιο για την νεοελληνική ιδεολογία*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2002.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κούλα (επιμ.), *Εθνική Και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα, Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 2004.
- ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ Τόνια, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία, Εικόνες του Μικρασιάτη Πρόσφυγα στη Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, Αθήνα, Πορεία, 2003.
- ΚΑΨΗΣ Γιάννης Π., *1922 Η Μαύρη Βίβλος, Οι μαρτυρικές καταθέσεις των θυμάτων που δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ – Ιστορικό Ντοκουμέντο*, Αθήνα, Λιβάνη, 1992.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988^{4η}.
- ΚΙΤΣΙΚΗΣ Δημήτρης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο Αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1990^{2η}.
- ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ, *Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα. Γενεύη 1926*, μετάφραση Φιλοκτήτης και Μαρία ΒΕΪΝΟΓΛΟΥ, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.
- ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γεώργιος, ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ Έλλη, ΑΓΤΖΙΔΗΣ Βλάσης, *Το τραύμα και οι Πολιτικές της Μνήμης Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και την Μνήμη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2010.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Επαμεινώνδας, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού 1832-1892*, Αθήνα, Ιγγλέση, 1892.

- ΚΩΣΤΗΣ Κωστής, «Η Ιδεολογία της Οικονομικής Ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9^{ος} τόμος, Αθήνα, 1992, σελ. 31- 46.
- ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Τάσος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912 - 1922)*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΔΗΣ Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917 – 1918*, μετάφραση ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Βασίλης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000.
- ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 19090 – 1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001^{2η}.
- ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης – ΓΑΖΗ Έφη (επιμ.), *Το 1922 και οι Πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη Ιστορία, 2011.
- ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής της Ελλάδος, 1993.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Δημήτρης, *Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα 1918 – 1923*, Α΄ Τόμος, Αθήνα, Καρανάση, 1976.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γεώργιος Θ., «Το Ανεπανάληπτο Επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Τόμος Ένατος, 1992, σελ. 9 – 12.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γιώργος Θ., *Μελέτες και Κείμενα για την Περίοδο 1909 – 1940*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλα.
- ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ Αβραάμ, *Η Πρώτη Σταδιοδρομία του Ελληνικού Προλεταριάτου, Ο Επαγγελματικός Αγών του Ελληνικού Προλεταριάτου: Οι αγρότες στην Ελλάδα*, Ολκός, Αθήνα, 1975.
- ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ Αβραάμ, *Η Πρώτη Σταδιοδρομία του Ελληνικού Προλεταριάτου, Ο Επαγγελματικός Αγών του Ελληνικού Προλεταριάτου: Οι αγρότες στην Ελλάδα*, ΚΟΜΜΟΥΝΑ, Αθήνα, 1986.
- ΝΕΡΑΝΤΖΗΣ Χρήστος, *Το Έπος της Μικρασίας 1919 – 1922*, τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Τζιαμπίρης / Πυραμίδα, 2006.

- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Άννα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, 7^{ος} Τόμος, *Ο Μεσοπόλεμος, 1922- 1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης – ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης Π. (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά την βενιζελική περίοδο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007.
- ΠΑΝΤΑΖΗΣ Κωνσταντίνος Γ., *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919 - 1922)*, Αθήνα, Δωδώνη, 1966.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζήσης Δ., *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός. Εισαγωγή στο Φυλετικό Μίσος, Ιστορική Κοινωνιολογική και Πολιτική Μελέτη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.
- ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ Μαρίνα (επιμ.), *Η Πορεία και η Εξέλιξη του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2000.
- ΡΗΓΟΣ Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 – 1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, 1988.
- SMITH Michael Llewellyn, *Το Όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919 – 1922*, μετάφραση ΚΑΣΔΑΛΓΗ Λ., Αθηνά, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002.
- ΣΟΥΛΟΥΦΗΣ Άγγελος, *Η Ανταλλαγή, Ελληνικών και Τούρκικων Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθεισών Περιουσιών*, Αθήνα, Ένωσις Σμυρναίων, 1989.
- ΤΑΚΗΣ Ανδρέας Χ., *Μετανάστευση, Ετερότητα και Θεσμοί Υποδοχής στην Ελλάδα. Το στοίχημα της Κοινωνικής Ένταξης*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα, 2010.
- ΤΖΑΝΑΚΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ Ι., *Στο Όνομα της Προσφυγιάς. Από τα Δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην Αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.

- ΤΖΕΔΟΠΟΥΛΟΣ Γεώργιος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Βουλή των Ελλήνων, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2003.
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κωνσταντίνος, Χριστόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα, Μια συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, Κριτική ΑΕ & ΚΕΜΟ, 1997.
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική ΑΕ & ΚΕΜΟ, 2006.
- ΤΣΟΥΛΟΥΦΗΣ Άγγελος, *Η Ανταλλαγή, Ελληνικών και Τούρκικων Πληθυσμών και η Εκτίμηση των Εκατέρωθεν Εγκαταλειφθείσων Περιουσιών*, Αθήνα, Ένωσις Σμυρναίων, 1989.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Άννα, ΔΡΑΓΩΝΑ Θάλεια (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας;" : εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.
- ΦΩΛΙΑΣ Χρήστος, *Η Πορεία και η Εξέλιξη του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2000.
- ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές 1900 – 1922, Α', Β' τόμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.
- ΨΩΜΙΑΔΗΣ Χαράλαμπος Ι., *Ο Φρίντσιοφ Νάνσεν και το ελληνικό προσφυγικό πρόβλημα 1922 – 1924*, Κέντρο Προάσπισης Ανθρώπινης Δικαιωμάτων, 2011.

Ξενόγλωσση

- CLOGG Richard, *Minorities in Greece, Aspects of Plural Society*, London, Hurst & Company, 2002.
- KOTSIRIS Lambros E., *Racism, Conference on Political, Economic and Social Racism*, Thessaloniki, Sakkoulas, 2005.
- MAVROGORDATOS George Th., *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922 – 1936*, Berkeley- Los Angeles – London, University of California Press, 1983.
- PENTZOPOULOS Dimitri, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris, Mouton and Co The Hague, 1962.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- <http://diasporic.org/mnimes/archives/megali-idea-smirni>
- http://eycb.coe.int/compass/en/chapter_5/5_4.html#3
- <http://historyreport.gr/index.php>
- <http://mikrasiatis.gr>
- <http://mikrasiatis.gr/mikrasiates-prosfyges-192-stous-ampelokipouys/>
- <http://neoskosmos.com/news/el/node/6226>
- <http://spoudasterion.pblogs.gr/tags/megali-idea-gr.html>
- <http://tvxs.gr/news>
- <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/oi-prosfyges-os-politiki-apeili-stin-metapolemiki-athina-i-epaggelmatiki-apo>
- <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/oi-prosfyges-os-politiki-apeili-stin-metapolemiki-athina-i-epaggelmatiki-apo>
- <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/prosfyges-sti-metapolemiki-athina-i-afiksi-kai-i-antidراسi-ton-gigenon>
- <http://users.sch.gr/maritheodo/history-pi/section2/home.htm>
- <http://www.amarysia.gr/kifisia/politismos>
- http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Barkoula_Chaido.pdf
- <http://www.elzoni.gr/html/ent/024/ent.42024.asp>
- <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=436304>
- <http://www.enikos.gr/society/262901,FWTO-92-xronia-apo-thn-katastrofh-ths-Smyrnhs.html>
- <http://www.enosismyrneon.gr/el/ekdoseis-tes-enoses/arthra-arkheiou/protos-diogmos-ton-ellenon-sten-anatolike-thrake-1913-1918.html>
- <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/sakkis.htm>
- <http://www.historical-quest.com/histquest/610-tagmata-ergasias.html>
- http://www.iatrikionline.gr/IB_115/7.pdf
- http://www.ime.gr/chronos/13/gr/domestic_policy/facts/05.html
- <http://www.istorikathemata.com/2012/11/the-truth-about-the-trial-and-the-execution-of-the-six.html>

- <http://www.kykkos.org.cy/imkt.cy.net/07/T07-002.pdf>
- <http://www.kykkos.org.cy/imkt.cy.net/07/T07-108.pdf>
- http://www.logiosermis.net/2011/04/1922_30.html#.VRAnxvmsXCu
- http://www.onalert.gr/stories/Mikrasiatikh_EkstrateiaApo_thn_Megalh_Idea_s_thn_KatastrofhEna_arthro_toy_DrIParish/17448
- <http://www.patris.gr/articles/263860?PHPSESSID=#.VRAm-fmsXCt>
- <http://www.real.gr/DefaultArthro.aspx?page=arthro&id=352577&catID=3>
- <http://www.sansimera.gr/articles/802>
- <http://www.tokleidi.com/2013/10/ksenofovia-ratsismos/>
- <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=556115>
- <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=180620>
- <https://chronontoulapo.wordpress.com>
- <https://pontosandaristera.wordpress.com/2007/07/08/smirni/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στρατόπεδο προσφύγων της Ανατολικής Θράκης στη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1914-1918.

Πηγή: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=436304>

Πηγή: <http://www.enikos.gr/society/262901,FWTO-92-xronia-apo-thn-katastrofh-ths-Smyrnhs.html>

Η Καταστροφή της Σμύρνης.

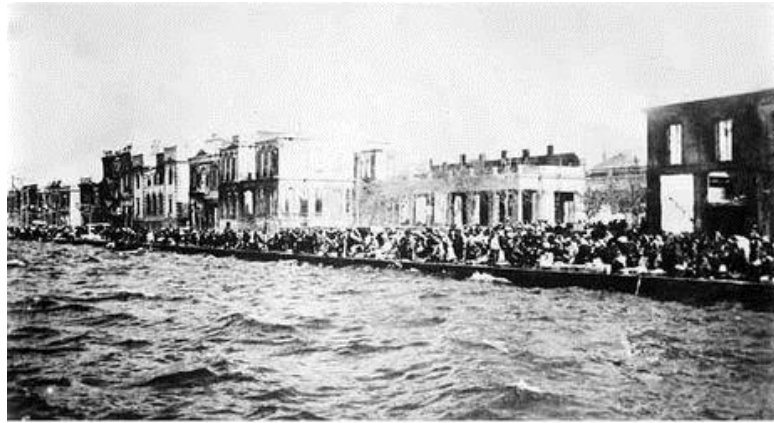
Πηγή: <http://www.real.gr/DefaultArthro.aspx?page=arthro&id=352577&catID=3>

Σαν τις εμέρες το γαύκι
 στο ναυιά δέν έχω γήκη
 ο κάγκε και έγινε
 σιάχης
 κι' έβγαλε ~~σκέτα~~
 ο Κεμάλ το άχτι!

6
 50
 κάψανε τη Βαγγαλιστρα
 να τη χείδαρ' ήρα-νίχτι
 κάψανε το Σταυροδρόμι
 και τα φάωλα απόρη

Σμύρνη, γ' τυχοτορία Σμύρνη
 ναίει η ομορφιά σου
 κάγκε από ^{έκασ} δαμάσια
 σκέτα και ~~ΗΠΕΒΕΒΟΧΙΑ~~.

Πηγή: <https://pontosandaristera.wordpress.com/2007/07/08/smirni/>

Η Καταστροφή της Σμύρνης.

Πηγή: <http://mikrasiatis.gr>

Πηγή: <https://pontosandaristera.files.wordpress.com/2007/02/dsc04557.jpg>

Έξοδος

Πηγή http://www.delfini1922.gr/mikrasiatika_05.php

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Αριθμός φύλλου 119.—Τεύχος Α΄.—20 Ιουλίου 1922.

ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Υψηλοτάτοις δημοφώνως μετά της Γ' εν Αθήναις Έθνικής Συνελεύσεως, άπεφασίσαιεν και διατάσσαιεν:

Απαγορεύεται ή εν Ελλάδι άποβίβασις προσώπων ομαδών άφικνουμένων εξ άλλοδαπής, έφ' όσον ούτοι δέν είνε έφοδιασμένοι διά τακτικών διαβατηρίων νομίμως τεθεωρημένων ή δι' έγγραφων τών έκάστοτε όριζομένων διά Β. Διαταγμάτων, έκδοομένων προτάσει τών επί τών Έσωτερικών, Έθνικής Οικονομίας και Περιθάλψεως ύπουργών.

Τά πλοία τά μεταφέροντα ομαδών άτομα ύποβάλλονται εις ποινάς, τιμωρουμένων τών πλοίαρχων δι' έξ μηνών φυλακίσεως, χρηματικής ποινής τριών χιλιάδων δραχμών έως δέκα ως και στέρην τού δικαιώματος άσκήσεως επαγγέλματος τού ναυτικού.

Η ίσχύς τού παρόντος νόμου, ούτενος αί λεπτομέρειαι δύνανται γά όριζόνται διά Β. Διαταγμάτων, άρχεται άπό της καταχωρήσεως αύτου εις την Έφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ό παρών νόμος ψηφισθείς υπό της Γ' εν Αθήναις Έθνικής Συνελεύσεως και παρ' ήμών σήμεραν κυρωθείς, δημοσιευθήτω διά της Έφημερίδος της Κυβερνήσεως και έκτελεσθήτω ως νόμος τού Κράτους.

Εν Αθήναις τή 16 Ιουλίου 1922
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β.

Ό επί της Έθν. Οικονομίας Ύπουργός Α. Κ. ΡΟΥΦΟΣ

Έθωρήθη και έτέθη ή μεγάλη τού Κράτους σφραγίς

Εν Αθήναις τή 18 Ιουλίου 1922
 Ό επί της Δικαιοσύνης Ύπουργός Δ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Πηγή: <http://mikrasiatis.gr>

«Ψωμί! Ψωμί! Ψωμί!». Είναι Έλληνες τους οποίους οι Τούρκοι άφησαν ελεύθερους ύστερα από έναν χρόνο αιχμαλωσίας. Η κατάσταση έχει φτάσει στο απροχώρητο έναν χρόνο αφότου είχαν σταματήσει οι εχθροπραξίες - Σ. Ντ. Μόρις/National Geographic, Νοέμβριος 1925

Πηγή: <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=180620>

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΑΣΤΙΚΟΣ-ΗΜΙΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (1920-1940)

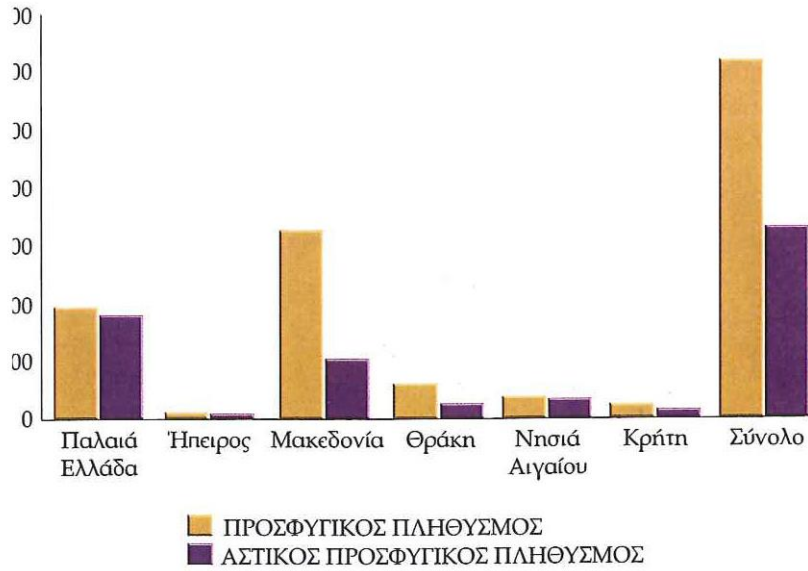
πληθυσμός	1920	1928	1940
αστικός (πόλεις άνω 10 χιλ. κατ.)	22,90%	31,10%	32,80%
ημιαστικός (οικισμοί 2-10 χιλ. κατ.)	15,20%	14,50%	14,80%
αγροτικός	61,90%	54,40%	52,40%

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Η ΚΑΤΑ ΤΟ 1928 ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΩΝ ΑΝΩ ΤΩΝ 20.000 ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

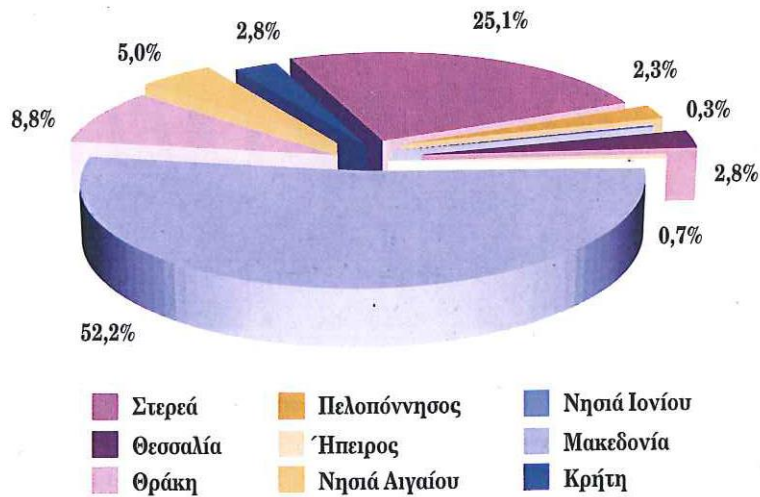
	Γηγενείς	Πρόσφυγες	Μετανάσται	Σύνολον	Γηγενείς %	Πρόσφυγες %	Μετανάσται %
Αθήναι	131.810	129.380	198.021	459.211	28,7	28,2	43,1
Πειραιεύς	68.859	101.185	81.615	251.659	27,6	40,0	32,4
Θεσσαλονίκη	88.050	117.041	39.590	244.680	36,1	47,8	16,1
Καβάλα	10.598	28.927	11.327	50.852	20,9	56,9	22,2
Πάτραι	32.376	6.967	25.293	64.636	50,1	10,8	39,1
Βόλος	14.901	13.773	19.218	47.892	31,2	28,7	40,1
Ξάνθη	13.257	14.867	7.788	35.912	37,0	41,4	21,6
Ηράκλειον	15.421	14.069	9.741	39.231	39,3	35,9	24,8
Κέρκυρα	22.582	1.064	9.547	34.193	66,1	6,3	27,9
Κομοτηνή	14.134	10.745	6.672	31.551	44,8	34,1	21,1
Δράμα	6.161	22.601	3.424	32.186	19,2	70,2	10,6
Καλαμάτα	12.905	3.587	12.469	28.961	44,6	12,4	43,0
Σέρραι	10.708	14.950	3.982	29.640	36,2	50,4	13,4
Μυτιλήνη	12.485	14.820	4.356	31.661	39,5	46,8	13,7
Χανιά	14.945	6.925	10.369	32.239	46,4	21,5	32,1
Λάρισα	9.427	4.400	12.034	25.861	36,5	17,0	46,5
Χίος	13.651	9.357	3.159	26.167	52,3	35,7	12,0
Ερμούπολις	11.978	3.032	6.406	21.416	55,9	14,2	29,9
Ιωάννινα	10.251	3.117	8.131	21.503	47,7	14,5	37,8
Πύργος	11.414	772	8.310	20.496	55,7	3,8	40,5
Τρίκαλα	13.548	632	7.937	22.117	61,4	2,8	35,8

Πηγή: Kayser 1968

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ, 1928

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ, 1930
 (σε ποσοστό %)

Πηγή: ΓΣΥΕ, Στατιστικά Επετηρίς της Ελλάδος, 1930,
 Αθήνα 1932

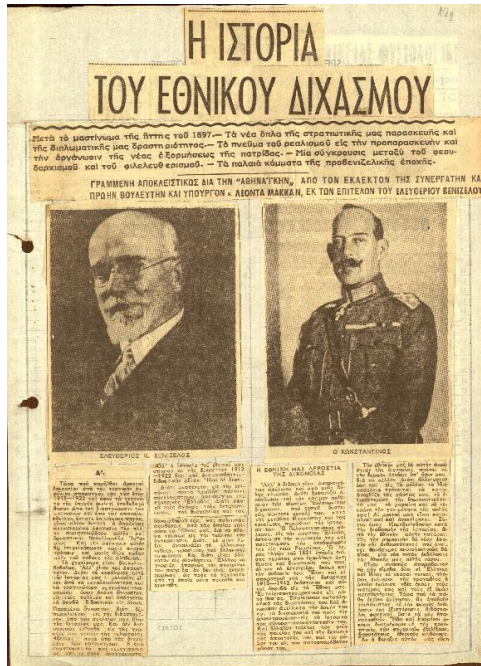
Ο αριθμός προσφύγων στην Ελλάδα στα 1928*

Τόπος προελεύσεως	Σύνολο	Πριν από το 1922	Μετά το 1922
Μικρά Ασία	626.954	37.728	589.226
Ανατολική Θράκη	256.635	27.057	229.578
Πόντος	182.169	17.528	164.641
Καύκασος	47.091	32.421	14.670
Κωνσταντινούπολη	38.458	4.109	35.349
Ρωσία	11.435	5.213	6.221
Δωδεκάνησα	738	355	383
Αίγυπτος	8	1	7
Κύπρος	57	25	32
Ρουμανία	722	266	456
Σύνολο	1.164.267	124.698	1.040.343

*Όπως αποτυπώθηκε στην Ελετηρίδα της Στατιστικής Υπηρεσίας το 1930.

Ο πληθυσμός της Ανατολής προ του 1915 με βάση την Οθωμανική απογραφή

Περιοχή	Μουσουλμάνοι (Τούρκοι, Κούρδοι)	Έλληνες (Ρωμιοί)	Αρμένιοι	Εβραίοι	Άλλοι	Σύνολο
Κων/πόλεως	150.347	120.921	37.695	5.695	20.557	335.107
Νικομήδειας	142.830	116.372	52.635	2.587	2.200	316.624
Πήγας	74.522	89.054	3.688	2.962	1.472	171.698
Προύσας	1.127.785	376.299	88.995	3.985	32.836	1.629.900
Σμύρνης	634.706	691.090	18.328	36.834	76.803	1.457.761
Ικονίου	895.440	180.000	15.000	605	10.504	1.101.549
Άγκυρας	669.232	107.798	94.200	478	2.824	874.532
Κασταμονής	817.880	134.919	5.000	1.300	2.100	961.200
Τραπεζούντας	752.521	404.633	46.500	400	5.000	1.209.054
Σεβάστειας	706.334	180.000	170.433	400	766	1.057.500
Αδάμων	190.861	128.000	87.000	10	16.939	422.810
Χαλυβώνος	140.378	72.226	23.118	1.715	79.535	316.971
Σύνολο	5.596.529	2.601.312	642.457	56.970	251.536	9.148.80

Εθνικός Διχασμός.

Πηγή: <http://www.michael-culture.gr/mpf/pub-mpf/full-image.html?img=data/2009/GR-DC-7fd40561/012.01.002-1.jpg&id=GR-DC-7fd40561>

Πηγή: <http://www.hellenica.de/Griechenland/NeuGes/Bio/GR/EleftheriosVenizelml>

Οι εκτοπίσεις ελληνικών πληθυσμών από τα παράλια της Μικράς Ασίας στην ενδοχώρα ήταν μια από τις πρακτικές που εφαρμόστηκαν από τους Νεότουρκους. Στη φωτογραφία Έλληνες σε πορεία προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Αθήνα, Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου αρ. εισ. 2885. © Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα.

Πηγή: http://www.ime.gr/chronos/13/gr/general/gallery/foreign_policy/ind069.html

Πηγή: http://www.logiosermis.net/2011/04/1922_30.html#.VRTdkPmsXCs

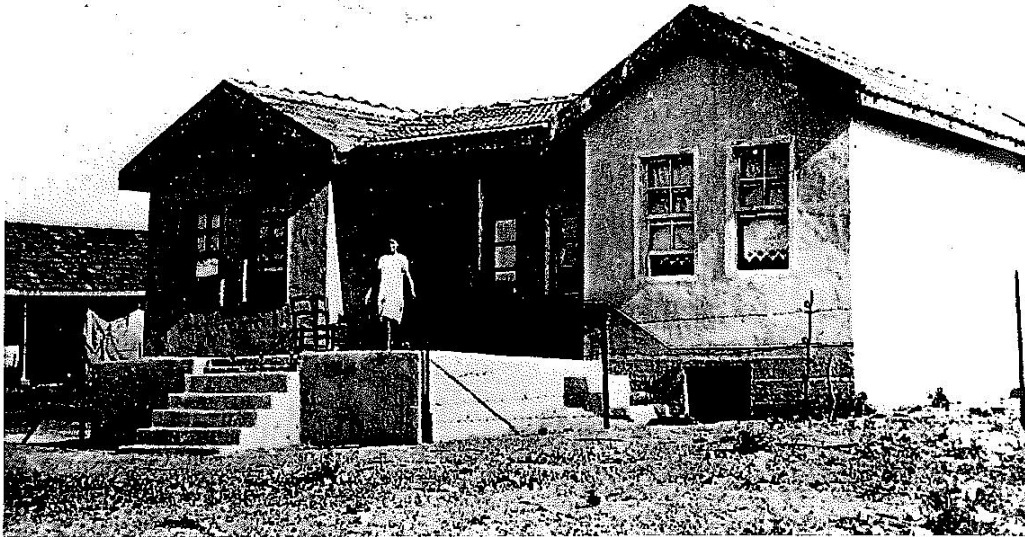
Πρόσφυγες στους δρόμους.

Πηγή: Société des Nations, «L' établissement des réfugiés en Grèce», Γενεύη 1926
– Βιβλιοθήκη Κέντρον Μικρασιατικών Σπουδών

Πόσιμο πρόσφυγες
στην Κέρκυρα, 20.1.1923
(Αρχείο Κέντρον Μικρασιατικών
Σπουδών).

*Πόντιοι πρόσφυγες στην Κέρκυρα, 20.1.1923
(Αρχείο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών).*

Αγροτικό σπίτι για δυο οικογένειες προσφύγων, από αυτά που κατασκεύαζε η Ε.Α.Π.

Πηγή: Βιβλιοθήκη Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Ο προσφυγικός συνοικισμός Κουντουριώτη πίσω από το γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας κατά τη δεκαετία του 1960 (από το βιβλίο «Αμπελόκηποι» του Ν. Παραδείση).

Πηγή: <http://mikrasiatis.gr/mikrasiates-prosfyges-192-stous-ampelokipouys/>,

Προσφυγικές παράγκες κάτω από το Λυκαβηττό.

Πηγή: <http://mikrasiatis.gr/mikrasiates-prosfyges-192-stous-ampelokipouys/>,

Πηγή: <http://10gym-patras.ach.sch.gr/epanastasi.htm>

Η ΠΑΜΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ	
ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΛΥΤΡΩΤΙΚΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ	ΚΟΙΝΗΚΑ ΣΑΒΒΑΤΟΝ 13 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ ΤΟ ΦΥΛΑΚΙΟ ΔΡΑΧΜΩΝ 1
ΑΙ ΠΡΟΕΓΓΡΑΦΑΙ ΕΚΑΛΥΨΑΝ ΗΔΗ ΤΟ ΑΝΑΛΟΓΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΟΣΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ, ΜΕΓΑΛΟΒΙΟΗΧΩΝΩΝ, ΤΡΑΠΕΖΙΤΩΝ, ΕΜΠΟΡΩΝ ΕΓΕΓΡΑΦΗΝ ΔΙΑ ΜΕΓΑΛΑ ΠΟΣΑ ΕΠΙΒΑΛΛΕΤΑΙ ΝΑ ΜΕΤΑΣΧΗ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ ΚΑΙ Η ΜΕΧΑΙΡΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΤΑΞΙΣ Ο ΚΛΑΥΤΕΡΟΣ, ΕΠΙΚΡΑΕΣΤΕΡΟΣ, ΑΣΦΑΛΕΣΤΕΡΟΣ ΤΡΩΟΣ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΚΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΕΙΝΑΙ Η ΕΓΓΡΑΦΗ ΕΙΣ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ ΔΑΝΕΙΟΝ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓ. ΔΑΝΕΙΟΝ ΘΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΗΣΗ ΔΥΟ ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ ΠΡΟΣΦ. ΠΑΡΘΟΥΣΜΟΥ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ ΔΑΝΕΙΟΝ ΘΑ ΔΙΑΤΕΘΗ ΜΟΝΟΝ ΔΙΑ ΜΕΓΑΛΑ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ ΔΑΝΕΙΟΝ ΘΑ ΣΩΣΗ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΑ ΤΗΝ ΑΠΟΡΡΕΪΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΣ	
ΕΠΙ ΤΗΝ ΕΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΝ ΑΝΤΑΓΩΓΑΣΤΕΝ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ ΔΑΝΕΙΟΝ ... (text continues) ...	ΕΠΙ ΤΗΝ ΕΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΝ ΑΝΤΑΓΩΓΑΣΤΕΝ ΤΟ ΣΥΝΤΕΛΕΣΘΕΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΙΑΝ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΕΡΓΩΝ ... (text continues) ...
ΟΙ ΑΓΓΛΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ... (text continues) ...	ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΒΕΛΤΥΚΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠ. ΔΑΝΕΙΟΥ ... (text continues) ...
ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΕΨΕΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΡΓΩΝ ... (text continues) ...	ΑΠΟΤΥΧΗ ΕΚΡΑΤΗΣΙΣ ... (text continues) ...
ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ ΔΑΝΕΙΟΝ 7% 1924 ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΤΡΑΠΕΖΑΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ... (text continues) ...	

Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Παμπροσφυγικής.

Περὶ τῆς παρανόμου μεταφορᾶς προσώπων ὁμαδῶν ἐργομένων εἰς Ἑλληνικοὺς λιμένας ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς.

Νόμος 2870

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἀπεφασίσασμεν καὶ διατάσσομεν

Ἄρθρον 1.

Ἀπαγορεύεται ἡ ἐν Ἑλλάδι ἀποβίβασις προσώπων ὁμαδῶν ἀφικνουμένων ἐξ ἀλλοδαπῆς, ἐφ' ὅσον οὗτοι δὲν εἶναι ἐρωδιαισμένοι διὰ τακτικῶν διαβατηρίων νομίμως τεθεωρημένων ἢ διὰ τῶν ἐγγράφων τῶν ἐκαστοτε ὀριζομένων δια Β. διαταγμάτων, ἐκδιδομένων προτάσει τῶν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν, Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ Περιθάλψεως Ὑπουργῶν.

Ἄρθρον 2.

1. Πᾶς πλοιοκτήτης, πρᾶκτωρ, πλοίαρχος ἢ ἄλλο εἰσδηπάτε μέλος τοῦ πληρώματος πλοίου τινός, ὅστις ἤθελεν ἀναλάβεαι, διευκολύνει ἢ δεχθῆαι τὴν εἰς Ἑλλάδα μεταφορὰν τῶν περὶ ὧν ἡ ἐν ἄρθρῳ 1 ἀπαγορευσις προσώπων τιμωρεῖται διὰ φυλακίσεως ἐξ τοῦλάχιστον μηνῶν καὶ διὰ χρηματικῆς ποινῆς ἀπὸ τρισηλίων μέχρι δεκασηλίων δραχμῶν δι' ἕκαστον κατὰ παράβασιν τοῦ παρόντος νόμου μεταφερόμενον πρόσωπον.

2. Προκειμένης περὶ πλοίαρχου ἢ ἄλλου μέλους τοῦ πληρώματος, ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφασις δύναται ν' ἀπαγγείλῃ εἰς βᾶρος τοῦ ἐνόχου καὶ τὴν ὀριστικὴν ἢ προσωρινὴν στέρξιν τοῦ δικαιώματος τῆς παρ' αὐτοῦ ἀσκήσεως τοῦ ναυτικοῦ ἐπαγγέλματος.

3. Αἱ κατὰ τὸ παρὸν ἄρθρον ὑποθέσεις εἰσάγονται δι' ἀπ' ἐθέσεως κλήσεως ἐνώπιον τοῦ ἀρμοδίου Πλημμελειοδικείου.

Ἄρθρον 3.

Τὸ ἐνεργῆσαν παράνομον μεταφορὰν πλοῖον θεωρεῖται υπέγγυον διὰ τὴν πληρωμὴν τῆς κατὰ τὸ προηγούμενον ἄρθρον ποινῆς, ὑποχρεουμένης τῆς λιμενικῆς ἀρχῆς νὰ μὴ ἐπιτρέπη τὸν ἀπέπλουον αὐτοῦ μέχρι τῆς ὀριστικῆς καὶ τελεσιδίκου ἐκδικάσεως τῆς ὑποθέσεως κατὰ τῶν συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 3 ὑπαιτιῶν παρανόμου μεταφορᾶς καὶ τῆς καταβολῆς τῶν χρηματικῶν ποινῶν.

Ἄρθρον 4.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ παρόντος νόμου, οὗτινος αἱ λεπτομέρειαι δύνανται νὰ ὀρίζονται διὰ Β. διαταγμάτων, ἀρχεταὶ ἀπὸ τῆς καταχωρίσεως αὐτοῦ εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως.

Ὁ παρῶν νόμος, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως καὶ παρ' Ἡμῶν σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 16 Ἰουλίου 1922.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β.

Ὁ ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας Ὑπουργός

Α. Κ. Ροῦφός

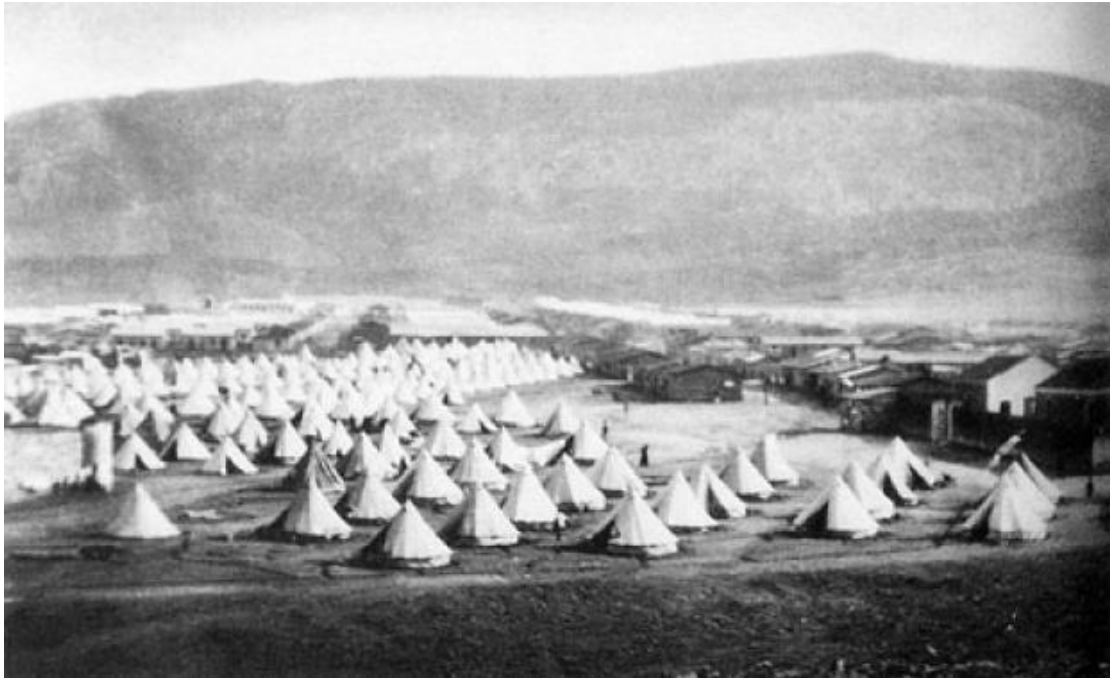
Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Ἰουλίου 1922.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργός

Δ. Γούναρης

Νόμος 2870/1922.

Προσφυγικοί Καταυλισμοί.

Πηγή: <http://www.thebest.gr/news/index/viewStory/145707>

Πηγή: <http://www.grtrnews.com>

ΟΙ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΑΠΕΡΓΙΕΣ ΘΗΚΑΝ ΟΙ ΑΠΕΡΓΙΕΣ ΞΑΝΘΗΣ ΚΑΙ ΒΟΛΟΥ ΜΕ ΜΕΡΙΚΗ ΝΙΚΗ ΝΕΕΣ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΡΙΕΣ ΤΗΣ ΝΙΓΡΙΤΑΣ ΑΠΕΡΓΟΥΝ Μ' ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ

καπνεργατικές απεργίες στη Σαν- και του Βόλου ξεκινούσαν από την απεργιακή βλαστήρα με την άγρια τρομοκρατία, τις ήπιες, τους βαρβαρισμούς και τα κλοπήματα.

αίτιας; είδαμε διαστρέφου ή διαστρέφου Σύνθη; Ήδη από την εποχή των απεργιών. Συγμύνα οι καπνεργατικές διαταραχές άσκησαν επίσημα 15 άρα, από με- ματο.

αίτιας παραδοχών ή απεργιών των εργατών του Βόλου; Το κωμικό του μετανοήσαντος καθούσι ε για τις γυναίκες 100, από 25 κοστών 500 και των κορασίδων 70 άρα.

αίτιας επιτηρημάτων προς το Η- αίστη διακρίνει από οι καπνεργα- και οι καπνεργατικές είναι ή αιτία για την παραγωγή του άγρο- της. Απαιτήσεις για το από 4 άρα και γυναικία δεν έχουν ή αιτία του βλαστήρα.

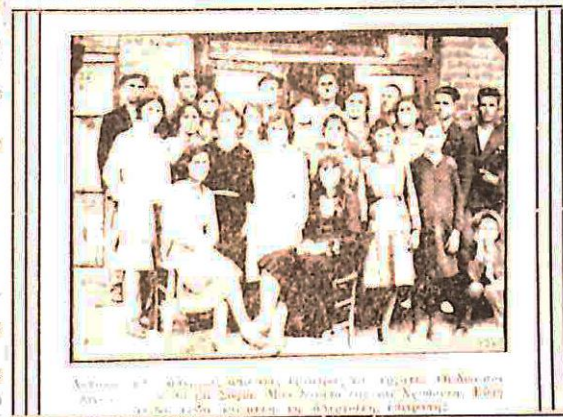
ΠΟΡΕΑ ΑΠΕΡΓΙΑ ΣΤΗ ΛΑΝΙΑ
ή Λαμία και την Αθήνα, από 4 και 100 άρα, από 25 κοστών 500 και των κορασίδων 70 άρα.

δραστήριο στο κενό.

Εκείνη την εποχή, μετά την κωμική άσκηση το κωμικό Σύνθη με άρα και διαταραχές των απεργιών. Οι εργατές με-

Σεργί Νικηδονοπούλου, και γενικά εργατών στην εξουσία.

Η καπνεργατική τρομοκρατία έχει δι- ποχρησι άρα, μερικά στην απο-

Από την 1η 1932, από την 1η 1932, οι εργατές, οι άρα, από 25 κοστών 500 και των κορασίδων 70 άρα, από 25 κοστών 500 και των κορασίδων 70 άρα.

ΑΠΕΡ

Και 900 κοστών 10 άρα, από 25 κοστών 500 και των κορασίδων 70 άρα, από 25 κοστών 500 και των κορασίδων 70 άρα.

ΑΠΕΡ

Συνέ- λη- ταίε ή χάρα ή σκοτώ- δέμα.

Οι οι καπνο- κούρα.

Συνέ- λη- δηλώς καπνο- σμα.

Συνέ- λη- σι.

Συνέ- λη- οι άπερ- μίση.

άπεργία των εργατών στο εργοστάσιο σιγαρέτων 'Αρδίση Ξάνθης

ΘΗ. Μάρτιος. (Τού άνακτο- μας).— Ψηφιστές είναι οι συ- κάτω από τις οποίες εργάζου- εργάται στο εργοστάσιο 'Αρ- κή άληθινά άθλιας είναι των έρ- νη και μικρών παιδιών. Κορι- 10—14 χρονών εργάζονται --12 άρα, την ημέρα.

κατάστασι, αυτή καθής και ή ατική άρνηση, του εργοστασιό- δεχτεί άποδοθήποτε αίτημα των ήν του εργοστασίου του άνάγκας τελευταίους να άπεργήσουν, περισσότεροι από τους εργατές

βοηθούς μηχανών, τσιμπερία, βοηθούς κούρας και βοηθούς ρόντιων.

4) Για την γ' κατηγορία 5 άρα, λιγώτερο άπ' τη δεύτερη, δηλαδή για τους εργαζόμενους στο τσιμπερία, σπάσιμο και τιμολόγιο.

5) Κατάργηση της κατ' άποκο- πην εργασίας.

6) Κατάργηση της νυχτερινής έρ- γασίας για να υπάρχει διαρκής έργα- σία για να μη διακόβονται τμήματα από τους εργαζόμενους κατά το χρό- νο του περιόρισμού των εργασιών της επιχείρησης.

Εφ. «Νεολαία», 17.6.1932 άρθρο περίγία των καπνεργατών στον Βόλο και την Ξάνθη (ΑΣΚΙ).

Εφ. «Ριζοσπάστης», 27-28.3.1927, ο για την απεργία των καπνεργατών στην Ξάνθη (ΑΣΚΙ).

Πηγή: <http://anatolissa1.blogspot.gr/>

«Πολίτισσα μου έμορφη
γλυκιά μελαχρινή μου μονάκριβό πουλί μου
εσύ για με είσαι θησαυρός
για μένα είσαι η ζωή μου»

Μάρκος Βαμβακάρης, «Πολίτισσα»

*Αστυνομία Σύρου συλλαβούσα πάσας
Καταλυμάτων ιεροδούλους [...]*

Πηγή: Φωτογραφία Σ. Στεργίου, 1920.

*Στον Ποδονίφτη μια έμορφη μικρούλα,
μια αλανιάρα μου τα πήρε ούλα ·
η εμορφιά της με έχει τρελάνει
μα η τσακпинιά της, αχ, θα με πεθάνει.
Η αλανιάρα μου μ' όλους γλεντάει
και τα δικά μου τα φιλιά ξεχνάει.
Αχ, Ποδονίφτισσα, έχω μεράκι
και τραγουδώ στην πόρτα σου με πόνο ·
πάλι ξενύχτησα, πίνω φαρμάκι
και στα γερά κι εγώ για σένα λιώνω.*

Πάνος Τούντας, «Στον Ποδονίφτη»

*Αρχοντογιός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα,
Προσφυγούλα, μαυρομάτα μου [...],
Κι η μάνα του του σαν τ' άκουσε πολύ της κακοφάνη,
Προσφυγούλα, μαυρομάτα μου [...],
Πιάνει δυο φίδια ζωντανά και της τα τηγανίζει,
Προσφυγούλα, μαυρομάτα μου [...],
Και με την πρώτη πηρουνιά η κόρη εφαρμακώθη,
Προσφυγούλα, μαυρομάτα μου [...],
Αχ, πεθερά θέλω νερό, την φλόγα μου να σβήσω,
Προσφυγούλα, μαυρομάτα μου [...],
Εδώ νερό-εδώ νερό δεν έχουμε, ούτε κρασί πουλιέται
Προσφυγούλα, μαυρομάτα μου [...],*

Τραγούδι με προέλευση από το χωριό Παναγία της Θάσου, «Αρχοντογιός»

Ο Δημήτρης Σέμσης ή Σαλονικιός (αριστερά) μαζί με άλλο οργανοπαίκτη, τέλη της δεκαετίας του 1920 (Ηλίας Πετρόπουλος, «Ρεμπέτικα τραγούδια», Κέδρος, Αθήνα 1991).

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΜΑΝΕ...

ΑΓΚΥΡΑ, 2 Νοεμβρίου. [Ιδιαίτερον τηλεγράφημα]. — Κατόπιν τῆς διακηρύξεως τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας ὅτι πρέπει νὰ ἐξευρωπαϊσθῆ ἡ τουρκικὴ μουσικὴ, ἀπηγορεύθη ἀπὸ σήμερον ἡ διαβίβασις διὰ τοῦ ραδιοσταθμοῦ Ἀγκύρας ἀνατολικῆς μουσικῆς—ἀμανέδων.

Πηγή: <http://mikrasiatis.gr>

*Πολλά ταξίδια συνεχίζονται για πολύ καιρό ακόμα
αφότου έχει σταματήσει η κίνηση στο χρόνο και στο
χώρο.*

John Steinbeck